

ԱԶԱՏ-ՈՐՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ «ՍԷՐ» ՕԹԵԱԿԸ ԺԹ. ԴԱՐՈՒՆ

ԱՐԹԻՒՐ ՊԵՅԼԷՐԵԱՆ

Մեր այս ուսումնասիրութիւնը կը վերաբերի ԺԸ. դարուն Անգլիոյ մէջ ծագում առած ազատ-որմնադրութեան գաղափարաբանութեան Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաք Պոլիս մուտքի փորձերուն, օսմանահպատակ փոքրամասնութիւններուն մօտ անոր գտած ընդունելութեան եւ պոլսահայ համայնքի անդամներուն կողմէ 1808ին հայկական Մէր օթեակի հիմնումին: Մէր օթեակը իր գործունէութիւնը մինչեւ 1890ականները ընդհատումներով շարունակելէ յետոյ, Հայկական Հարցի հետզհետէ զարգացող դէպքերուն պատճառաւ ի վերջոյ, 1898ին, յաւէտ փակուեցաւ:

Սոյն նիւթին շուրջ քանի մը ուսումնասիրութիւններ թէեւ նախապէս լոյս տեսած են¹, այսուհանդերձ մեր կատարած արխիւային ընդարձակ պրպտումները մեզ աւելի ճշգրիտ եւ հիմնական եզրակացութիւններու առաջնորդեցին:

* * *

Ազատ-որմնադրութեան գաղափարաբանութեան սկզբունքն է «Աստուծոյ գոյութեան, Հոգիի անմահութեան եւ մարդկային համերաշխութեան հաւատալ եւ տիեզերքի յառաջդիմութիւնը ապահովելու համար մարդկային բարօրութեան ու Հոգիի ազնութեան ծառայող գիտութեան եւ արուեստի տարածումին հետամուտ ըլլալ»²: Ազատ-որմնադրութիւնը միջազգային կազմակերպութիւն մըն է, որուն անդամները առանց կրօնի կամ դաւանանքի խտրութեան եւ առանց քաղաքական համոզումներու տարբերութեան, իրարու հետ ամենազօրաւոր կապերով միացած կ'ըլլան: Այս պատճառաւ իսկ, ազատ-որմնադիրներու օթեակներուն մէջ ժողովներու ընթացքին թոյլատրուած չէ քաղաքական հարցեր ծեծել կամ կրօնական խնդիրներու շուրջ վիճիլ³:

Ազատ-որմնադրութեան առաջին օթեակը հիմնուած է Լոնտոնի մէջ, 1717 Յունիսին՝ Անգլիոյ Ճորճ Ա. թագաւորի (1714-27) գահակալութեան օրով⁴: Սոյն գաղափարաբանութիւնը անգլիացի վաճառա-

կաններու միջոցաւ շուտով մեծ հետաքրքրութիւն ստեղծեց ու հետեւորդներ գտաւ Ֆրանսայի (1725ի շուրջ), Սպանիոյ (1727ին) եւ Գերմանիոյ (1737ին) մէջ:

Անգլիոյ Մեծ Օթեալի (Grand Lodge) պաշտօնաթերթը ազատ-որմնադրութեան յարող անձերը երեք խումբի կը բաժնէ: Առաջին՝ անոնք, որոնք հետաքրքրութեան համար կը մտնեն, իրենց ճամբան չեն գտներ եւ ոչ ալ հասկցած կ'ըլլան: Ասոնք իրական ազատ-որմնադիր չեն եղած եւ իրենց համար արարողութիւնները ոչինչ կը նշանակեն: Երկրորդ խումբին մաս կազմող ազատ-որմնադիրները ընկերութեան վրայ բեռ մըն են: Անոնք ճանաչում եւ օգուտ կը սպասեն, բայց կը մերժեն ծառայել: Մինչդեռ վերջին խումբին մաս կազմողները իրենց կարելին կ'ընեն յառաջդիմութեան համար, եւ առանց անոնց ջանքին, ազատ-որմնադրութիւնը շատոնց անկումի ենթարկուած, անցեալի եռանկիւն բուրգերուն նման թաղուած պիտի ըլլար:

Ազատ-որմնադրութիւնը՝ Եւրոպայի մէջ մեծ ընդունելութեան արժանանալէ ետք, հետզհետէ սկսաւ հետեւորդներ գտնել նաեւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Ըստ Լոնտոնի Մէյթ Ժէյմզ'զ Իմինիլ Փոսթ (St. James's Evening Post) թերթին մէջ, Մայիս 1738ին լոյս տեսած Պոլսէն ուղարկուած նամակի մը, «Հալէպի եւ Ջմիւռնիոյ մէջ - եւ նոյնիսկ Պոլսէն առաջ - ազատ-որմնադիրները յաջորդաբար օթեակներ կը հիմնեն ուր թուրք բարձրաստիճան պաշտօնատարներ կ'ընծայուին»: Իսկ 1748ի վերջերը Պոլսոյ մէջ քանի մը վաճառական անգլիացիներու կողմէ ազատ-որմնադիրներու ժողովներ կը սկսին տեղի ունենալ, որոնց նոյնիսկ տեղացի ոչ-խալամ հասարակութենէն ալ անդամներ կը մասնակցին:

Այսուհանդերձ, Օսմանեան Կայսրութեան նման իսլամական օրէնսդրութեան՝ շարիաթի աստուածապետական սկզբունքներով կառավարուող բազմազգեայ եւ բազմակրօն երկրի մը մէջ, ուր «անհաւատ» Եւրոպայէն ներածուած ամէն գաղափարաբանութիւն, պետութեան եւ մահմետական ժողովուրդի մեծամասնութեան կողմէ կասկածանքով կը դիմաւորուէր եւ ընդդիմութեան կը բախէր, դեռ շատ կանուխ էր յուսալ որ ազատ-որմնադիրները հոն եւս պիտի կարենային ազատ-համարձակ գործունէութիւն ցոյց տալ, գաղտնի ժողովներ գումարել, հաւաքոյթներ կազմակերպել, ուր ոչ-անդամ (profane) մը պիտի չկարենար ներկայ գտնուիլ: Արդարեւ, յանուն մահմետական կրօնքի տարածման՝ Արեւմուտքի «անհաւատ» տէրութիւններու դէմ յարատեւօրէն «Սուրբ Պատերազմ» մղող Օսմանեան Տէրութիւնը ինչպէ՞ս կրնար իր յօժար կամքով ազատ-որմնադիրներու

քարոզած տիեզերքի ժողովուրդներու եղբայրութեան եւ հաւասարութեան սկզբունքները եւ գաղափարաբանութիւնը լաւ աչքով դիտել եւ թոյլատրել անոնց գործունէութիւնը, երբ իսլամական կրօնքին հիմը իր մահմետական եւ ոչ-մահմետական հպատակներուն օրէնքի առջեւ անհաւասարութիւնն է: Հետեւաբար, երբ ազատ-որմնադրութիւնը հետզհետէ հետեւորդներ կը գտնէր Պոլսոյ մէջ, վերոյիշեալ առաջին օթեակը օսմանեան իշխանութիւններու խիստ հակազդեցութեան հանդիպեցաւ: Գործադիր իշխանութեան նստավայրը՝ Բարձր Դուռը անմիջապէս միջոցներ ձեռք առաւ այդ շարժումը սաղմին մէջ խեղդելու համար:

Այդ թուականներուն, Պոլսոյ մէջ Ֆրանսայի դեսպան Կոմս Ռոլան տէ Գ'Ալլէօր (Comte Roland Des Alleurs), 24 Նոյեմբեր 1748 թուակիր նամակով մը ծովային նախարար Ժան Ֆրետերիք Մորըփայի (Comte Jean-Frédéric Maurepas) կը տեղեկացնէ, թէ «բազմաթիւ անգլիացի վաճառականներ ջանք կը թափեն Ֆրանսացի առեւտրականներ եւս այդ ընկերութեան մասնակից դարձնել, եւ կը կարծեմ յաջողած ալ են»⁸: Ըստ սոյն տեղեկագրին, նախաձեռնողները՝ յարմար հաւաքավայր չունենալով, «ժողովները Անգլիոյ Պոլսոյ դեսպանատան թարգմանին բնակարանը կը կատարեն»⁹:

Վստահաբար Բ. Դուռը նուազ պիտի մտահոգուէր, եթէ ազատ-որմնադիրներու Պոլսոյ մէջ գործունէութիւնը սահմանափակ համայնք մը ներկայացնող օտարներու չրջանակի մը մէջ միայն արձագանգ գտած ըլլար: Բայց այդպէս չեղաւ, եւ եւրոպացիներու հետ առեւտրական, մշակութային եւ կրօնական սերտ կապեր ունեցող Պոլսոյ յոյն եւ հայ համայնքներու պատկանող անդամներ, «ոմանք սնապարծութեան, ուրիշներ՝ հետաքրքրութեան համար ազատ-որմնադիրներու գործունէութեան հանդէպ համակրանք ցոյց տուին ու անոնց ժողովներուն մասնակցիլ սկսան»¹⁰, ինչպէս կը մեկնաբանէ ժամանակակից Ֆրանսացի հեղինակ մը:

Այս պարագան անշուշտ չուշացաւ նաեւ Պոլսոյ ոչ-իսլամ համայնքներու ազգապետերու ուշադրութիւնը գրաւելու: Անոնք՝ այս շարժումի ծաւալումին մէջ իրենց ազդեցութեան տկարացումը նախատեսելով, խիստ զօրաւոր հակազդեցութիւն մը ցոյց տուին: Քաջալերուած Հռոմի Կղեմէս ԺԲ. (1730-40) Պապի 1738ի կոնդակէն, որ ազատ-որմնադիրները կը բանադրէր¹¹, Պոլսոյ մէջ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ առաջնորդները, Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ Կիւրեղ Ե. (1748-51) Պատրիարքը եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Յակոբ Նալեան Զմարացի (1741-49 եւ 1752-64) Պատրիարքը ժողով մը գումարեցին եւ որոշեցին հաւաքական պայքարի ձեռնակել: Ազատ-որմնադիրներու գաղափարաբանութեան տարածումը քրիստոնեայ եկեղեցիներու

գոյութեան սպառնացող աղանդ մը նկատելով, անոնք Բ. Դրան մօտ իբր այդ բողոք մը ներկայացուցին: Մինչ Պոլսոյ լատին կրօնապետը ազատ-որմնադիրները իբր կախարդներ (sorcières) կը ներկայացնէր, յոյն եւ հայ կրօնապետերը զանոնք ցոյց կու տային իբր նոր «աղանդ»ի մը առաջնորդները, որոնք ոչ միայն յոյները եւ հայերը իրենց ազգային եկեղեցիէն հեռացնել ծրագրած էին, «այլ նոյնիսկ մահմետականները կրօնափոխ ընել կը ձգտին»¹²: Բ. Դուռը՝ ընդառաջ երթալով իրեն ներկայացուած բողոքներուն, Ֆրանսայի դեսպանին պատուիրեց, որ Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ Ֆրանսացի վաճառականները այլեւս իրենց գործունէութիւնը դադրեցնեն: Դեսպան Տէ Գ'Ալլէօր Զմիւռնիոյ հիւպատոս Շարլ-Քլոտ Տը Բէյսոնէլի (Charles-Claude de Peyssonnel) հրահանգեց որ Ֆրանսացի առեւտրականները հեռու մնան ազատ-որմնադիրներու կազմակերպութիւններէն¹³:

Այսուհետեւ, կը տեսնենք, թէ եւրոպացի ազատ-որմնադիրները գրեթէ մէկ դար, Օսմանեան Կայսրութեան գլխաւոր առեւտրական կեդրոններուն մէջ, ինչպէս Պոլիս, Հալէպ կամ Զմիւռնիա, տենդագին գործունէութիւն մը ցոյց չեն տար: Բայց եւ այնպէս, Անգլիոյ Մեծ Օթեմալին անդամ կարգ մը վաճառականներ եւ կամ դիւանագիտական գործակալներ, որոնք Արեւելքի մէջ կը պաշտօնավարէին, ազատ-որմնադիրներու գաղափարաբանութեան ջահը վառ պահեցին, սակայն առանց տեղացի ժողովուրդին մէջ տարածել փորձելու: Կարգ մը փաստաթուղթեր եւ վկայութիւններ կը հաստատեն, թէ Ժ.Թ. դարու առաջին քառորդին, Հալէպի, Ադեքսանդրիոյ եւ Զմիւռնիոյ մէջ ազատ-որմնադիրներու օթեակներ գոյութիւն ունեցած են: Զոր օրինակ, Զմիւռնիոյ մէջ, Ֆրանսայի Մեծ Արեւելք (Grand Orient) օթեակի հովանաւորութեան տակ գոյութիւն ունէր Միացեալ Ազգեր (Nations Réunies) անունը կրող օթեակ մը: Այդ օթեակի 1819 եւ 1824 տարիներուն վերաբերող թղթածրարները կը փաստեն, թէ Եգէականի այդ նաւահանգիստին մէջ գործող օթեակին բոլոր անդամները օտարահպատակ վաճառականներ, արհեստաւորներ կամ դիւանագիտական գործակալներ էին: Այս օթեակի շուրջ 150 անդամները Ֆրանսացի, անգլիացի, ամերիկացի, աւստրիացի, իտալացի կամ ռուս էին, եւ հատ մըն իսկ օսմանահպատակ «եղբայր» չկար¹⁴: Մինչդեռ ծանօթ է թէ Զմիւռնիոյ մէջ յոյն եւ հրեայ համայնքները մեծ թիւ կը ներկայացնէին եւ այդ շրջանի տնտեսական կեանքին մէջ կարեւոր դեր մը կը կատարէին: Զմիւռնիոյ մէջ Անգլիոյ հիւպատոս Չարլզ Պլանթի (Charles Blunt) մէկ տեղեկագրին համաձայն, Ժ.Թ. դարու կիսուն, քաղաքին մէջ 41000 թուրքեր, 12000 հրեաներ, 7500 յոյներ եւ շուրջ 8000 հայեր կը բնակէին¹⁵:

Տարբեր երկիրներու ազատ-որմնադիրներու դիւաններուն մէջ պահուած վաւերագրերը մեզի կը թոյլատրեն հաստատել, թէ ազատ-որմնադրական գաղափարաբանութիւնը ժ.թ. դարու երկրորդ կիսուն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ նոր թափ մը ստացաւ 1853-58ի Խրիմի պատերազմէն յետոյ քաղաքական դէպքերու զարգացումին հետեւանքով պարտադրուած ընկերային յեղաշրջումներուն պատճառաւ։ Արդարեւ, Օսմանեան Կայսրութիւնը ժ.թ. դարու առաջին քառորդէն յետոյ, այլեւս ի վիճակի չէր երկրին մէջ հետզհետէ աճող ապստամբական շարժումները զսպելու։ Իր գոյութիւնը պահելու համար ան նոյնիսկ յաճախ պարտադրուած էր եւրոպական տէրութիւններէն օգնութիւն խնդրելու։ Յատկապէս, երբ Հոկտեմբեր 1853ին, կրկին ռուս-թրքական պատերազմ մը ծագեցաւ, Անգլիա եւ Ֆրանսա՝ Օսմանեան Կայսրութեան յանկարծակի փլուզումէն խիստ մտահոգ, Միջին Արեւելքի մէջ հաւասարակշռութիւնը պահելու եւ Պոլսը հաւանական ռուսական գրաւումէ մը զերծ պահելու համար, 1854ի գարնան պատերազմին մասնակցեցան եւ օսմանեան բանակներու կողքին գէն ի ձեռին կռուելով, զանոնք ստոյգ պարտութենէ մը փրկեցին։ Երախտապարտ Բ. Դուռը այսուհետեւ Արեւմուտքի մեծ պետութիւններու հանդէպ խիստ բարեացակամ եւ հանդուրժող քաղաքականութիւն մը վարել սկսաւ՝ մանաւանդ որ, պատերազմի ընթացքին՝ 1855ին, ան իր պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով, զինուորական ծախքերը հոգալու համար, իր դաշնակիցներէն մեծ փոխառութիւն մը կատարելու պարտադրուած եղած էր։

Խրիմի պատերազմին գլխաւոր դրական նորութիւնը եղաւ այն, որ Բ. Դուռը՝ իր դաշնակիցներուն եւ մանաւանդ՝ Պոլսոյ մէջ Անգլիոյ դեսպան, երեւելի դիւանագէտ Սըր Սթրաթֆորտ Քաննինկի (Stratford Canning, 1786-1880) յորդորներուն անսալով, Փարիզի խաղաղութեան պայմանագրի (30 Մարտ 1856) ստորագրութենէն առաջ իսկ՝ 18 Փետրուար 1856ին, իր իսկ յօժար կամքով բարենորոգումներու Հաթթ-ը Հիւմայիւն հրովարտակը յայտարարեց եւ Օսմանեան Կայսրութիւնը եւրոպական մեծ տէրութիւններու հսկողութենէն զերծ պահեց։

Այս հրովարտակով Բ. Դուռը անգամ մը եւս կը հաստատէր թէ Նոյեմբեր 1839ի Հաթթ-ը Շէրիֆի տրամադրութիւնները կ'երաշխաւորէ եւ թէ այսուհետեւ տէրութեան բոլոր հպատակները նոյն իրաւասութիւնները եւ նոյն պարտականութիւնները պիտի ունենան։ Այսուհետեւ ոչ ոք, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, կրօնքի տարրերութեան պատճառաւ որեւէ հալածանքի կամ խտրականութեան ենթակայ պիտի ըլլայ։ Կայսրութեան հպատակ բոլոր ժողովուրդներուն ներկայացուցիչները այսուհետեւ պիտի կարենան իրենց փափաքած վարժարանները յաճախել, ներառեալ՝ զինուորական վարժարանը եւ իրա-

ւունք պիտի ունենան իրենց ուսման եւ կարողութեան համաձայն պաշտօններ ստանձնել: Միաժամանակ, ոչ-խսլամները եւս զինուորական ծառայութեան համար բանակ պիտի կանչուին¹⁶:

Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ (1839-81) միաժամանակ սոյն հրովարտակով կը վերահաստատէր, թէ իր նախորդներուն կողմէ օսմանահպատակ քրիստոնեայ եւ այլ ոչ-մահմետական համայնքներու նախապէս տրուած բոլոր առանձնաշնորհումները միշտ ի զօրու են եւ պիտի շարունակուին: Սուլթանը կը հրամայէր իւրաքանչիւր ոչ-խսլամ համայնքի ազգապետի կանոնագիր մը պատրաստել, իր ժողովուրդին մշակութային, կրօնական եւ ընկերային հարցերը իրեն յարմար դատած կերպով կառավարելու եւ անոր յառաջդիմութիւնն ու բարգաւաճումը լաւագոյնս ապահովելու համար: Իւրաքանչիւր ոչ-խսլամ համայնք, իր անդամներէն բաղկացած յանձնախումբ մը պէտք է կազմէր, որ որոշ պայմանաժամի մը ընթացքին կանոնագիր մը պատրաստելով զայն պետութեան գործադիր մարմնին յղէր: Այս ծրագրին նպատակն էր բոլոր համայնքներուն առանձնայատուկ մշակութային, ընկերային եւ կրօնական-եկեղեցական պայմաններու բարեփոխումը ապահովել, որ պիտի նպաստէր համայնքներու յառաջդիմութեան:

Ըստ այդ հրովարտակի մէկ այլ յանձնառութեան, այսուհետեւ Օսմանեան կայսրութեան հպատակ ժողովուրդներուն նման, օտարները եւս՝ կայսրութեան օրէնքներու տրամադրութիւնները յարգելով, առանց որեւէ արգելքի, պիտի կարենային իրենց փափաքած վայրերուն մէջ կալուածներ գնել եւ այնտեղ հաստատուիլ: Երկրին տնտեսական պայմանները բարելաւելու եւ առեւտուրը զարգացնելու մտօք, դրամատուներ պիտի հիմնուէին¹⁷:

Այս կայսերական հրովարտակը, Օսմանեան Պետութեան նման շարիայի սկզբունքներով կառավարուող բազմակրօն երկրի մը աւելի քան հինգ դարէ ի վեր մահմետական եւ ոչ-խսլամ ժողովուրդներու միջեւ գոյութիւն ունեցող ընկերային, կրօնական, տնտեսական բոլոր պատուարները մէկ օրէն միւսը կը փլցնէր: Անոր հրապարակումը, առաջին մէկ օրէն իսկ, կայսրութեան բազմաթիւ նահանգներուն մէջ մոլեռանդ մահմետականներուն մօտ խիստ զայրոյթ յառաջացուց¹⁸: Այդ պատճառաւ ալ Հաթթ-ը Հիւմայիւնի առաջադրած նորութիւնները թէեւ շունդալից կերպով յայտարարուեցան, բայց խօսքէն գործադրութեան միջեւ տարբերութիւնը ահագին ըլլալով, սոյն խոստումներէն ոմանք մինչեւ օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումը՝ 24 Յուլիս 1908ին, մեռեալ տառ մնացին:

Նախքան մասոնական օթեակներու Պոլսոյ եւ կայսրութեան կարգ մը այլ գլխաւոր քաղաքներու մէջ յաջորդաբար հիմնումին մասին

խօսիլը, յոյժ կարեւոր է հակիրճ կերպով անդրադառնալ ժԹ. դարու առաջին կիսուն օսմանեան մայրաքաղաքի հայ համայնքին ընկերային եւ ազգային վիճակին եւս:

ԺԹ. դարու կիսուն, Պոլսոյ ընդհանուր բնակչութիւնը՝ ըստ ստոյգ աղբիւրներու, 778,000 հոգի կը հաշուէր: Այս բնակչութեան 421,000ը մահմետական էր (թուրք, ալպանացի, չէքէզ կամ արաբ), 155,000ը՝ հայ, 145,000ը՝ յոյն, 38,000ը՝ հրեայ եւ 21,000ը՝ զինուոր եւ օտարահպատակ¹⁹:

Պոլսահայ համայնքը առհասարակ բարեկեցիկ վիճակ մը կը պարզէր: Առեւտրական, ազատ ասպարէզի տէր՝ բժիշկ, ճարտարապետ կամ սեղանաւոր, արհեստաւոր եւ կամ գործաւոր, հայ տարրը մայրաքաղաքի տնտեսական կեանքին մէջ գործօն դեր մը ունէր: 1840ականներէն սկսեալ, ժողովուրդին վրայ ամիրաներուն ունեցած դարաւոր ազդեցութիւնը զօրաւոր հարուած մը կը ստանայ, մանաւանդ երբ, իրենց իսկ նախաձեռնութեամբ 1838ին հիմնուած Սկիւտարի Ճեմարանը՝ ուսուցման ծրագրի մը գործադրութեան առթիւ ծագած տարակարծութեան մը պատճառաւ, 1841ի աշնան կը փակուի²⁰: «Ճեմարանի խնդիրն էր, - կը գրէ պատմաբան Յակոբ Ճ. Սիրունի, - որ փոթորկեց դարուն առաջին կէսը, իրարու դէմ հանելով հայ ամիրաներն ու հայ էսնաֆը, իսկ հայ էսնաֆին կռնակը ժողովրդական լայն խաւերը կային, որոնք միջամտեցին շատ անգամ իրենց ցոյցերով»²¹:

Պոլսոյ մէջ այս յառաջդիմական շարժումի տարածումին իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին մանաւանդ այն երիտասարդ եւ զարգացած տարրերը, որոնք՝ Եւրոպայի մէջ իրենց ուսման շրջանը աւարտելէ յետոյ, իրենց ծննդավայրը վերադարձած էին: Արդարեւ, 1840ականներէն յետոյ կը տեսնենք, թէ ոչ միայն հարուստ ամիրաներու զաւակներն էին, որ Եւրոպա կը մեկնէին՝ բարձրագոյն ուսման հետեւելու համար, այլ ազգասէր ազգայիններ եւ առեւտրականներ կը քաջալերէին աղքատ ընտանիքներու ուսումնատենչ տղաքը, որպէսզի անոնք եւս Արեւմուտքի ուսման կեդրոններու մէջ կարենան բարձրագոյն կրթութեան հետեւիլ: Այդ թուականներուն, նախընտրութիւնը կը տրուէր բժշկական, երկրագործական եւ առեւտրական մասնագիտական վարժարաններուն եւ ճիւղերուն: Այս խումբ մը երիտասարդներն էին, որոնք յետագային՝ Պոլիս վերադառնալով, քաղաքի իրենց յառաջդիմական ազգակիցներուն հետ, Օսմանեան կայսրութեան հպատակ հայ ժողովուրդի ազգային, ընկերային եւ մշակութային կեանքին նոր ուղղութիւն մը տուին:

Հաթթ-ը Հիւմայիւնով, երբ սուլթանը իւրաքանչիւր ոչ-իսլամ համայնքի ազգապետի հրամայեց իր ժողովուրդին համար կանոնադիր մը պատրաստել, Եւրոպա ուսում ստացած երիտասարդները եւ պոլ-

սահայութեան ազգասէր ու յառաջդիմասէր տարրերը՝ միանալով, նախաձեռնութիւնը ձեռք առին եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը պատրաստեցին: Հայոց կողմէ՝ «Ազգային Սահմանադրութիւն», իսկ Բ. Դրան կողմէ՝ Նիզամնամէ-ի Միլլէթ-ի էրմէնիէն կոչուած օսմանահայատակ հայ ազգի կանոնադրութեան պատրաստութեան մէջ գլխաւորաբար դեր ունեցան Տոքթ. Նահապետ Ռուսինեան (1819-1876), Տոքթ. Սէրվիլէն (1815-1897), Նիկողոս Պալեան (1825-1858) եւ Գրիգոր Օտեան (1834-1887)²²: Այս կանոնադիրը՝ յետ երկարատեւ ուսումնասիրութեան, 24 Մայիս 1860ին է միայն, որ պետութեան ներկայացուցաւ:

Այդ թուականներուն կը զուգադիպի նաեւ բազմաթիւ եւրոպացիներու մուտքը Պոլիս, օգտուելով Օսմանեան Տէրութեան բարեացակամ քաղաքականութենէն: Արդարեւ, կը տեսնենք թէ բազմաթիւ եւրոպացիներ, մանաւանդ՝ անգլիացի եւ ֆրանսացի գործատէրեր, նաւաշինարաններու մէջ աշխատող ճարտարագէտներ եւ արհեստաւորներ, ինչպէս նաեւ փութով դրամ շահելու եւ դիրք ապահովելու հետամուտ արկածախնդիրներ Պոլիս կամ Զմիւռնիա կ'երթային ու կը հաստատուէին²³:

Խրիմի պատերազմէն յետոյ Արեւելք մեկնող այս եւրոպացիները իրենց հետ տարին նաեւ իրենց բարձրն ու սովորութիւնները: Պոլսոյ մէջ փչող ազատութեան այս գեփիւռի առաջին արգասիքը եղաւ ազատ-որմնադիրներու փիլիսոփայութեան եւ ընկերային գաղափարաբանութեան արագ տարածումը Միջին Արեւելքի մէջ, ուր մասոնական օթեակները սկսան յաջորդաբար սունկի նման բուսնիլ: Օսմանեան Տէրութեան կողմէ, տարբեր թուականներու, եւրոպական տէրութիւններու տրուած զանազան առանձնաշնորհումներուն շնորհիւ, օտարահպատակներու կողմէ հիմնուած այս օթեակներէն իւրաքանչիւրը կը վայելէր հովանաւորութիւնը այն դեսպանատան, որուն ներկայացուցած երկրին հպատակութիւնը ունէին անոր հիմնադիրները: Սկզբնական շրջանին ազատ-որմնադիրներու օթեակներուն մէջ գումարուող ժողովները տեղի կ'ունենային այդ տէրութեան լեզուով:

Պոլսոյ մէջ, երկար տարիներէ ի վեր, վաճառականութիւնը՝ մանաւանդ արտաքին առեւտուրը, ոչ-իսլամ համայնքներու անդամներուն ձեռքը կը գտնուէր²⁴, որոնք, այդ առթիւ յաճախ Եւրոպա կը ճամբորդէին: Շատեր՝ օտար լեզուներու գիտակ, օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ առանձնաշնորհեալ դիրք մը կը գրաւէին: Միւս կողմէ, կրօնական եւ մշակութային գործօնը, որ մահմետականները եւրոպացիներէ կը հեռացնէր, ընդհակառակն օսմանահպատակ ոչ-իսլամ ընկերութիւնները անոնց կը մերձեցնէր: Հետեւաբար, տեղացի զարգա-

ցած եւ նախաձեռնող ոչ-խալամները ջերմօրէն դիմաւորեցին ազատ-որմնադիրներու սկզբունքները, որոնք «եղբայրութիւն, համերաշխութիւն եւ իրարօգնութիւն» կը քարոզեն:

Ամէն պարագայի, Պոլսոյ մէջ հիմնուած առաջին օթեակները ոչ-խալամներու մօտ աւելի համակրանք գտան քան՝ մահմետականներու: Արեւմուտքի վարք ու բարքին, ընկերային կեանքի պայմաններուն եւ սովորութիւններուն հանդէպ միշտ կասկածանքով մօտեցող մահմետական պահպանողական ընկերութիւնը միայն քանի մը տարի յետոյ դրապէս պիտի արձագանգէր ազատ-որմնադրական սկզբունքներուն: Այսուհանդերձ, արեւմտեան երկիրներու ազատ-որմնադրական օթեակներու անդամներուն մէջ կարելի է հանդիպիլ օսմանեան կառավարութեան Եւրոպայի դեսպանատուներուն մէջ պաշտօնավարող մահմետական դիւանագէտներու անուններու: Ըստ թրքական տուեալներու, ասոնց առաջիններէն է երեւելի դիւանագէտ, քանիցս մեծ եպարքոս նշանակուած Մուսթաֆա Ռէշիտ փաշան, որ Լոնտոն՝ իբր դեսպան պաշտօնավարած ժամանակ, արդէն մասոնական լոյսը ստացած էր²⁵: Յետագային, Օսմանեան Տէրութեան Փարիզի դեսպանատան պաշտօնեաներէն Ալի Պէյ (1858ին) եւ Ֆահրի Պէյ (1861ին) Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի ենթակայ Թարատեւող Բարեկամութիւն (La Persévérante Amitié) օթեակին ընծայուած են²⁶: Նոյն օթեակի դիւաններու արձանագրութիւններուն մէջ կը տեսնենք նաեւ օսմանեան դեսպանատան խորհրդական Յակոբ Էֆենտի Կրճիկեանի եւ պոլսահայ դրամատէր Երամեանի անունները²⁷:

Օսմանեան Տէրութեան այդ շրջանին վարած համեմատաբար լայնախոհ ու հանդուրժող քաղաքականութենէն քաջալերուած, խումբ մը պոլսարնակ անգլիացի ազատ-որմնադիրներ, Անգլիոյ Մեծ Օթեակի հովանաւորութեան տակ, 25 Նոյեմբեր 1858ին հիմնեցին թիւ 687 Արեւելեան (Oriental) անունը կրող առաջին օթեակը²⁸, որ կը բաղկանար 28 անգլիացի, երեք գերմանացի եւ մէկական ամերիկացի, իրլանտացի, մալթացի, սկովտիացի եւ քորֆուցի անդամներէ: Անոր բացման պաշտօնական արարողութիւնը տեղի ունեցաւ 7 Օգոստոս 1857ին:

Նոյն օրն իսկ, ըստ Անգլիոյ Մեծ Օթեակի դիւաններու տուեալներուն, կը տեսնենք թէ երկու հայեր կը յարին սոյն օթեակին: Ասոնցմէ մին՝ Սերովբէ Ազնաւուր (1814-1890) Պոլսոյ հայ կաթողիկէ համայնքի ծանօթ անձնաւորութիւններէն էր: Նախապէս երիցս Լոնտոն գտնուած, 1854 Փետրուարին արդէն Անգլիոյ Մեծ Օթեակի ենթակայ թիւ 201 Թորդանան (Jordan) օթեակին ընծայուած էր²⁹: Իսկ միւսը՝ երիտասարդ վաճառական մը՝ Գօզմա Աղջիկեան, Մանչեսթրի թիւ 168 Ուղղամտութիւն (Integrity) օթեակին անդամ էր:

Արեւելեան Օթեակը Պոլսոյ մէջ հիմնուած օթեակներու ամենա-
երկարակեացը պիտի ըլլար: Անիկա Պոլիս բնակող բազմաթիւ երեւելի
անգլիացի պաշտօնեաներու, առեւտրականներու ու զանազան ասպա-
րէզի տէր մարդոց հաւաքավայր եղաւ, մանաւանդ՝ ԺԹ. դարուն: Ի
բացառեալ 1914-1918ի համաշխարհային առաջին պատերազմի տարի-
ներէն, երբ՝ ինչպէս ազատ-որմնադրական բացատրութեամբ կ'ըսեն,
առժամաբար «քունի մէջ մտաւ» ան, Արեւելեան Օթեակը, մինչեւ 1935,
իր գործունէութիւնը կանոնաւորաբար շարունակեց: Այդ թուակա-
նին, երբ Թուրքիոյ հանրապետական կառավարութիւնը օրէնք մը
քուէարկելով բոլոր ազատ-որմնադրական օթեակները փակել որոշեց,
Արեւելեան Օթեակը եւս փակուեցաւ: Համաշխարհային երկրորդ պա-
տերազմէն ետք՝ 1948ին, երբ Թուրքիոյ մէջ ազատ-որմնադիրներու
գործունէութեան դարձեալ արտօնութիւն տրուեցաւ, Արեւելեան
Օթեակը վերսկսաւ իր աշխատանքներուն, մինչեւ 1949, երբ վերջնա-
կանապէս դադրեցուց իր գործունէութիւնը:

Այս օթեակը, սկիզբէն մինչեւ իր փակումը, ունեցաւ 17 մահմետա-
կան եւ 15 հայ «եղբայր»ներ: Այս օթեակին անմիջապէս ընծայուող հայ
«եղբայր»ներէն յիշենք Մանաս՝ 1859ին, Սրապիոն Հէքիմեան՝ 1860ին,
Սերովբէ Թագլորեան՝ 1860ին եւ Միքայէլ Ալիշան՝ 1860ին: Յետագա-
յին՝ 7 Ապրիլ 1911ին, պոլսահայ համայնքի ծանօթ դէմքերէն, Օսմա-
նեան Դրամատան տնօրէն ու հանրապետական ժամանակաշրջանի
Թուրքիոյ խորհրդարանի անդամ Պերճ Քէրէսթէճեան (Türker) եւս
նոյն օթեակին պիտի ընծայուէր:

Պոլսոյ մէջ հիմնուած երկրորդ օթեակը Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի
հովանաւորութեան տակ հիմնուած եւ Վոսփորի Աստղ (l'Etoile du
Bosphore) անունը կրող օթեակն էր, որ հիմնուեցաւ Պոլիս բնակող
Ֆրանսացի վաճառականներու եւ գործատէրերու կողմէ 26 Ապրիլ
1858ին³⁰: Յետագային այս օթեակին ընծայուեցան բազմաթիւ հրեայ
առեւտրականներ: Սահմանափակ գործունէութիւն մը ունեցող այս
օթեակը երկարակեաց չեղաւ: Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի Փարիզի
դիւանները ցոյց կուտան, թէ միայն քանի մը հայ «եղբայր»ներ
ընծայուած են այս օթեակին³¹:

1858 Յունիսին, անգլիացի դիւանագէտ Սըր Հենրի Պուլվըր (Henry
Bulwer, 1801-1872) յաջորդեց Քաննինկի, իբրեւ Պոլսոյ մէջ Բրիտանիոյ
ղեսպան: Ան նախապէս՝ 1837-38 տարիներուն, մօտաւորապէս երկու
տարի, պաշտօնավարած էր Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան մէջ,
իբր քարտուղար: Իսկ Խրիմի պատերազմէն յետոյ, երբ Պալքաններու
մէջ խաղաղութեան հաստատման համար եւրոպական երկիրներու

մասնակցութեամբ Դանուբի յանձնաժողովը կազմուած էր, (որ 1856-58ի միջեւ գործեց), Պուլվըր մաս կը կազմէր անոր, իբր անգլիական պատուիրակութեան անդամ: Յատկապէս, իր այս պաշտօնավարութեան շրջանին է, որ ան մօտէն ծանօթացած էր Օսմանեան կայսրութեան այլազան ժողովուրդներու հոգեբանութեան, անոնց ընկերային կեանքին ու բարքերուն, ու խորապէս թափանցած՝ այլազան համայնքներու փոխ-յարաբերութիւններու ծալքերուն մէջ: Այս շրջանին է նաեւ, որ Պուլվըր բարեկամութիւն հաստատած էր նոյնպէս Պալքաններու մէջ պաշտօնավարող, Մարաշի յետագայ զինուորական կառավարիչ Ահմէտ Ազիզ Փաշային հետ:

Վերոյիշեալ պատճառներով, անգլիացի դիւանագէտը չէր անգիտանար թէ Հաթթ-ը Հիւմայիւնի բովանդակութեան տառացիօրէն գործադրութիւնը Օսմանեան կայսրութեան նման բազմակրօն երկրի մը մէջ, այնքան ալ դիւրին չէր կիրարկել: Պուլվըր՝ ինք եւս ազատ-որմնադիր եւ Անգլիոյ Մեծ Օթեակի Հէրթֆորտ (Herteford) օթեակին անդամ ըլլալով, ուզեց նախեւառաջ ազատ-որմնադրութեան գաղափարաբանութեան եւ սկզբունքներուն շուրջ հաւաքել, զիրար մօտեցնել քաղաքին մահմետական եւ ոչ-իսլամ համայնքներու մտաւորական դէմքերը, առեւտրականներն ու ծանօթ անձնաւորութիւնները: Նկատի առնելով նաեւ, թէ իւրաքանչիւր օթեակ կը վայելէր իր երկրի դեսպանատան բարոյական պաշտպանութիւնը, շատ բնական է, որ ազատ-որմնադիրներու օթեակներու հիմնումը, Միջին Արեւելքի մէջ Անգլիոյ քաղաքական թէ տնտեսական ազդեցութեան տարածումին ու ամրացումին ի նպաստ մեծ դեր մը կրնար ունենալ: Ֆրանսացի իրաւագէտ եւ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ Լուի Ամիապլ (Louis Amiable, 1837-97), որ նոյն տարիներուն Պուսոյ մէջ իր փայլուն գործունէութեամբ քանի մը օթեակներու հիմնումին եւ ազատ-որմնադրութեան գաղափարաբանութեան դրօշակակիր պիտի ըլլար, Պուլվըրի ծրագրին ներքին ծալքերուն ականատես ըլլալով, յետագային պիտի գրէր. «Պուլվըր համոզուած էր թէ ազատ-որմնադրութիւնը մեծ առաքելութիւն մը ունէր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ»³²:

Պուլվըր, նախ՝ 1859 Մայիսին, Պուսոյ մէջ հիմնուած անգլիական Արեւելեան օթեակին յարեցաւ: Իր դեսպանութեան ժամանակ հիմնրւած առաջին օթեակը Զմիւռնիոյ մէջ է: Սոյն օթեակի հիմնադիր անդամներուն մէջ կը տեսնենք Հայտ Քլարք՝ իբրեւ առաջին նախագահ, եւ «եղբայր» Ազնաւուր՝ իբր աւագ-վերահսկիչ: Թիւ 808 եւ Հոմերոս (Homer) անունը կրող այս օթեակի հիմնումին մասին հիմնադիրներուն կողմէ Անգլիոյ Մեծ Օթեակին ուղարկուած խնդրագիրը 19 Նոյեմբեր 1859 թուականը կը կրէր: Հիմնադիրներուն մէջ Ազնաւուր

միակ օսմանահայտական էր: Միւսները ընդհանրապէս անգլիացի էին: Կային նաեւ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի անդամ երկու ֆրանսացիներ: Հոմերոս օթեակի բացման արարողութիւնը տեղի ունեցաւ 7 Օգոստոս 1860ին, որուն անձամբ նախագահեց Պուլվրը³³:

Պուլվրը նաեւ Պոլսոյ մէջ հիմնեց օթեակ մը, որ կրեց իր անունը: Թիւ 891 Պուլվրը (Bulwer) օթեակը 9 Նոյեմբեր 1861ին հիմնուեցաւ նախ՝ Վոսփորի եւրոպական ցամաքամասի՝ Սեւ ծովու ափին գտնուող Պիւլիսքտէրէ գիւղին մէջ, ապա փոխադրուեցաւ քաղաք³⁴: Իր անդամներուն մէջ անմիջապէս կը հանդիպինք Ազնաւուրի անուան, որ միջոց մը՝ սոյն օթեակին Գերյարգելի Վարպետը ըլլալով, նախագահեց անոր: Պուլվրը օթեակը ունեցաւ 11 հայ եւ 16 մահմետական «եղբայր»ներ³⁵:

1860ականներուն Գերմանիոյ միութիւնը տակաւին չէր իրականացած եւ Բրուսիա Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքական կեանքին մէջ դեռ ազդեցիկ դեր մը չունէր: Այսուհանդերձ, Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ նման առեւտրական գլխաւոր կեդրոններու մէջ գերմանախօս համայնք մը կար, որ մեծաւ մասամբ կը բաղկանար ծագումով հրեաներէ: Անոնք այդ քաղաքներու առեւտրական հրապարակին վրայ աշխոյժ դեր մը ունէին: Պուլվրը, որ կ'ուզէր այդ գործունեայ տարրերը եւս Անգլիոյ ազդեցութեան ենթարկել, յաջորդաբար Պոլսոյ մէջ հիմնեց 30 Մարտ 1860ին թիւ 818 Գերմանական Դաշնակցութիւն (Deutscher Bund), իսկ 30 Մարտ 1861ին ալ՝ Զմիւռնիոյ մէջ թիւ 898 Թաղթանակ (La Victoire) օթեակները: Թաղթանակ օթեակի հիմնադիր անդամները բոլորն ալ Հոմերոս օթեակի անդամ «եղբայր»ներ էին: Այս երկու օթեակներու ժողովները գերմաներէնով տեղի կ'ունենային:

Անգլիոյ Մեծ Օթեակի հովանաւորութեան տակ, բայց յատկապէս Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ մէջ գերմանախօսներու ուղղուած վերոյիշեալ երկու օթեակներու հիմնումը, ըստ ժամանակակից պատմաբանի մը, «կը թուի թէ Համպուրկի Մեծ Օթեակի ազգային հպարտութիւնը վիրաւորած էր, որ, 1862ին կը շտապէր օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ իր առաջին օթեակը հիմնել»³⁶:

Արդարեւ, Խրիմի պատերազմէն յետոյ, գանազան տէրութիւններու հովանաւորութիւնը վայելող ազատ-որմնադիրներու օթեակներու յաջորդաբար հիմնումով, իւրաքանչիւր տէրութիւն կը թուի համոզուած ըլլալ, թէ իր քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութեան ընդարձակումին աւելնիլը, այդպէսով, Արեւելքի այլազան ժողովուրդներու մօտ բարոյական նոր յաղթանակ մըն ալ արձանագրած կ'ըլլար:

Ազնաւուր լաւ ծանօթ էր Պոլսոյ մէջ գոյութիւն ունեցող կրօնական թէ ընկերային մտայնութեան: Գիտէր, թէ մայրաքաղաքին մէջ կար դասակարգ մը՝ խիստ աւանդապահ եւ պահպանողական, որ բնաւ հաշտ չէր դիտեր հայ համայնքին մէջ ազատ-որմնադիրներու

գաղափարաբանութեան տարածումը²⁷։ Այս պատճառաւ է, որ թէեւ կը ցանկար զուտ հայկական օթեակ մը հիմնելու նախաձեռնութիւնը ձեռք առնել, սակայն բաւականացաւ 1862ի ամառը Պոլսոյ մէջ Հայկ կամ Օրիոն բարեսիրական միութիւնը հիմնելով²⁸։ Այս միութեան նպատակը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ համայնքին կարօտեալ անդամներուն առաւելագոյն չափով օգտակար ըլլալ։ Բայց Ազնաւուր, ազատ-որմնադիրներու գաղափարաբանութեան տարածման համար իր տարած աշխատանքով ծանօթ դէմք մը ըլլալով, ըսի-ըսաւներու առաջքը առնելու եւ հաւանական հակազդեցութիւնները կանխելու համար, մամուլի միջոցաւ իր նախաձեռնութեան ծրագիրը անմիջապէս հասարակութեան ուշադրութեան յանձնեց։ Հայկ միութեան պաշտօնական բացումի արարողութիւնը տեղի ունենացաւ 21 Օգոստոս 1862ին, Բերա Քրէփէնի անցքին մէջ, անգլիացի հիւրերու եւ հայ անդամներու ներկայութեամբ։ Քանի մը օր յետոյ, Մասիա շաբաթաթերթը, որու արտօնատէր Կարապետ Իւթիւճեան կը բաժնէր Ազնաւուրի գաղափարները, ամբողջութեամբ հրատարակեց անոր հաղորդագրութիւնը։

Ազնաւուր կը գրէ. «Այս նորահաստատ ճիւղը Մանչէսթրի «Միութեան Օտտ ֆէլլօզ» եղբայրութեան ճիւղին միացած է, եւ ոչ թէ Ֆրանմասօններուն եւ Լէվանթ Հերալտն ալ Օտտ ֆէլլօզ օթեակը գրած է եւ ոչ թէ Ֆրանմասօն։

«... Շատ ատենէ ի վեր կը փափաքէինք, որ մեր ազգն ալ, Ֆրանմասօնեան ընկերութեան դէմ ունեցած անտեղի նախապաշարումները թօթափելով, եղբայրական հիմանց վրայ ընկերութիւն մը հաստատէր, որով կարողանար չքաւոր, թշուառ, հիւանդ եւ պանդուխտ մարդոց նպաստ եւ օգնութիւն ընել. վասնզի ճշմարտապէս համոզուած էինք, որ այն ընկերութեան նպատակին մէջ ոչ տէրութեան, ոչ կրօնի, ոչ խղճմտանաց եւ ոչ ալ աստուածապաշտութեան դէմ բան մը կար, ինչպէս որ ոմանք տգիտաբար այնպէս կ'երեւակայեն։ Սակայն, նկատելով թէ Ֆրանմասօնեան եղբայրութեան դէմ ոմանք գաղտնի եւ ոմանք ալ յայտնապէս անգոյնելի ընդդիմութիւն մը ունին, (թէեւ լիովին անհիմն է, մանաւանդ երբ նկատեն, որ թագաւորէն մինչեւ յետին գործաւորը անդամ կրնայ գրուիլ) աւելի պատշաճ համարեցանք Օտտ ֆէլլօզ եղբայրութեան ճիւղ մը հաստատել եւ Օրիոն կամ Հայկ անուանել, ինչպէս որ Անգլիացիք ալ Անգլիոյ Վեհափառ Թագուհւոյն Վսեմափայլ Սրբ Հէնրի Լ. Պուլվրը դեսպանի հովանաւորութեան ներքեւ եւ մեր օգոստոսիառ կայսեր տէրութեան հաճութեամբ Աստղ Արեւելից կոչուած ճիւղը հաստատած են, որուն յարակից է եւ Հայկ ճիւղը»²⁹։

Սոյն յայտարարութենէն յետոյ, Ազնաւուր կոչ ըրաւ ամէն անոնց, որոնք կը փափաքէին անդամակցիլ վերոյիշեալ ընկերութեան, թէ

«ամէն մարդ կրնայ առանց խտրութեան ազգի, կրօնի եւ վիճակի անդամակից լլլալ սոյն ընկերութեան. բաւական է որ արատաւոր, ախտաւոր, մոլի եւ վատ բարուց տէր չլլայ եւ ընկերութեան մէջ յարգ եւ պատիւ ունենայ»⁴⁰ :

Մասիսի մէջ լոյս տեսած Ազնաւուրի հաղորդագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ ան որքան խոհեմօրէն կը շարժէր Պոլսոյ պահպանողական շրջանակներու քննադատութիւններուն չենթարկուելու համար: Պոլսահայ համայնքի ազգասէր անդամներու կողմէ, երկու տարի առաջ՝ 1860ին, Հայկական Բարեգործական Ընկերութիւն անունով միութիւն մը հիմնուած էր, որուն նպատակը թէ՛ մայրաքաղաքին, թէ՛ գաւառներու կարօտեալ ընտանիքներուն օգնել էր: Թէ՛ այս ընկերութիւնը, թէ՛ նոյն տարին՝ 1862ին հիմնուած Բաժանորդական Ընկերութիւնը, որուն ծրագիրը գաւառներու պատանիններուն ուսումը ջամբել էր, տեղական բնոյթ ունեցող նախաձեռնութիւններ էին⁴¹: Մինչդեռ Ազնաւուրի կողմէ հիմնուած Հայկ միութիւնը, կեդրոնը Անգլիոյ մէջ գտնուող օտար բարեսիրական կազմակերպութեան մը մասնաճիւղն էր, ինչ որ աւելի մեծ հմայք մը կու տար անոր, Պոլսոյ արեւմտասէր հայ հասարակութեան շրջանակներուն մէջ:

Այդ թուականներուն կը զուգադիպի նաեւ 1862 Օգոստոսի 25-թունի «ապստամբութիւնը», երբ Մարաշի գինուորական կառավարիչ Ազիզ Փաշա՝ առանց իսկ խնդրին լուսաբանութեան համար հարցաքննութեան դիմելու, բազմահազար կանոնաւոր գինուորներով եւ չէրքէզ պաշտպանութեան մէջ 25-թունի վրայ յարձակում գործեց⁴²: 25-թունի իշխանները՝ նախապէս քանի մը հարիւր հոգի զոհ տալէ յետոյ, յաջողեցան ահեղ կռիւէ մը ետք պարտութեան մատնել Ազիզ Փաշայի բանակը: Ազիզ փաշա հազիւ կարողացաւ փախչիլ ճակատամարտի վայրէն:

Լիբանանի մէջ 1860ին մահմետականներու կողմէ քրիստոնեայ արաբներու դէմ գործադրուած սպանդին վերջ տալու համար Ֆրանսայի Նափոլէոն Գ. (1852-70) կայսեր գինուորական ազդու միջամտութենէն քաջալերուած, գէյթունցիները եւս Ֆրանսայի մօտ դիմում կատարեցին: Նափոլէոն Գ. թէեւ այս անգամ գինուորական միջամտութեան չդիմեց, բայց Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանատան միջոցաւ, 25-թունի դէմ Ազիզ Փաշայի եւ անոր յաջորդ Աշիր Փաշայի ծրագրած բնաջնջումի գործողութեան արգելք եղաւ: Հետեւաբար Ֆրանսայի հանդէպ Օսմանեան կայսրութեան հպատակ հայ ժողովուրդի համակրանքը անսահման էր այդ օրերուն:

Մինչ Ֆրանսա, Արեւելքի քրիստոնեաներու պաշտպանութեան համար օսմանեան կառավարութեան վրայ ճնշում կը բանեցնէր, Պոլսոյ մէջ Անգլիոյ դեսպան Պուլվրը, 25-թունի մէջ տեղի ունեցած դէպքե-

րուն ժամանակ, աւելի համամիտ գտնուեցաւ Բ. Դրան քաղաքակա-
նութեան: Ան ոչ միայն զէյթունցիներու օգնութեան աղերսանքին
դրական պատասխան չտուաւ, այլ Ազիզ Փաշային բարեկամ ըլլալով,
բացայայտօրէն զայն պաշտպանեց, գիտնալով նաեւ, թէ Բ. Դուռը կը
բաժնէր անոր հայաջինջ ծրագիրը:

Հաւանաբար վերոյիշեալ քաղաքական դէպքերու ընդհանուր զար-
գացումին հետեւանքով է, որ երբ Յրանսայի *Մեծ Արեւելքը* Պոլսոյ մէջ
նոր օթեակ մը հիմնեց, քաղաքին հայ համայնքի կարգ մը երեւելի
դէմքեր, անմիջապէս անոր ընծայուեցան: Արդարեւ, որպէս Արեւելքի
քրիստոնեայ ժողովուրդներու պաշտպան եւ ազատամիտ պետութիւն,
Յրանսայի ազդեցութիւնը այդ պատմական օրերու քաղաքական դէպ-
քերու հոլովոյթին պատճառաւ, Պոլսոյ մէջ իր գազաթնակէտին հա-
սած էր: Քիչ չէին անոնք, որոնք կը յուսային Արեւմտահայաստանի
հարցը մօտալուտ ապագային Յրանսայի ազդու միջամտութեան շնոր-
հիւ լուծուած տեսնել: Յրանսայի ամենաերեւելի ազատ-որմնադիրնե-
րը մի¹ թէ յունական դատին հանդէպ խոր համակրանք մը ցոյց չէին
տուած⁴³: Զէյթունի «ապաստամբութեան» խնդրի ամէնէն հրատապ
այս շրջանին, 1882ի աշնան, Պոլսոյ մէջ կը հիմնուէր նոր օթեակ մը,
Յրանսայի *Մեծ Արեւելքի* հովանաւորութեան տակ, որ թէեւ սկիզբը
մեծ յոյսեր կը ներշնչէր, բայց գիտաւոր աստղի մը նման կարճատեւ
կեանք մը ունենալով, տասնեակ մը տարիներ յետոյ պիտի անհետա-
նար: Այս օթեակը *Արեւելքի Միութիւն* (Union d'Orient) օթեակն է:

Պոլսոյ մէջ ազատ-որմնադրութեան գաղափարաբանութեան
տարածումին ամենակարեւոր եւ հական դերը վստահաբար Յրանսա-
յի *Մեծ Արեւելքին* ենթակայ, 23 Հոկտեմբեր 1882ին հիմնուած այս
օթեակին կը վիճակուի, որուն բացման պաշտօնական արարողու-
թիւնը տեղի ունեցաւ 23 Մարտ 1883ին: Այս օթեակը կը հիմնուէր
զանազան ասպարէզի տէր քանի մը անձերու նախաձեռնութեամբ,
բայց գաղափարը յղացած էին Փարիզի *Մեծ Արեւելքի* եղբայրներ
Տոքթ. Ալեքսանտր Շինաս եւ տպարանատէր Մօիզ տը Քասթրօ: Միւս
հիմնադիր անդամներն են առեւտրական Սալոմոն Տէլ Փօթթօ, դրա-
մատան պաշտօնեայ հիմնադէլ Ֆ. Վենեցիանի, լուսանկարիչ Ժան-
Պաթիսթ Տրոէն եւ դեղագործ հտուար Օթթոնի⁴⁴: Այս նախաձեռնու-
թեան քանի մը շաբաթ յետոյ կը միանար նաեւ Ազնաւուր: Մինչ *Վոս-*
փորի Աստղ օթեակը սկզբնական շրջանին կը նախընտրէր իր անդամ-
ները առնուազն մայրաքաղաքի Յրանսացի համայնքէն ունենալ, *Արե-*
ւելքի Միութիւնը առաջին մէկ օրէն իսկ, նպատակադրեց նոյն տանի-
քին տակ հաւաքել Պոլսոյ այլազան համայնքներու ծանօթ դէմքերը:
Ազատ-որմնադրութեան սկզբունքը մի¹ թէ չէ՞ր յորդորեր առանց ցեղի,
կրօնքի եւ դաւանանքի խտրութեան բոլոր ազգութիւններու միջեւ

Համերաշխ գործակցութիւն մը ապահովել, յանուն մարդկութեան յառաջդիմութեան եւ բարօրութեան: Հետեւաբար այս օթեակին կոչը առաջին մէկ օրէն իսկ արտակարգ ընդունելութիւն գտաւ Պոլսոյ քոզմօփոլիթ շրջանակներուն մօտ: *Արեւելքի Միութիւն* օթեակի առաջին նախագահ ընտրուեցաւ «եղբայր» Շինաս:

Օթեակի բացման արարողութեան առթիւ Տոքթ. Շինասի արտասանած ճառը խիստ յատկանշական է անով, որ բացայայտ կերպով կը ցոլացնէ մինչեւ ժ. զարու կէսը, Պոլսոյ մէջ օսմանահպատակ այլազան ժողովուրդներու դարերու ընթացքին իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւններուն իսկական պատկերը, երբ ան կը յայտարարէ. «Երկրի մը մէջ ուր զանազան ցեղերը որ կը բնակին, անոնք մինչեւ հիմա մի միայն զիրար ատեցին, հալածեցին: Երկրի մը մէջ ուր քաղաքացիական եւ կրօնական օրէնքները, զանազան միաբանութիւնները, միութիւնները դարերու ընթացքին փոխանակ զանոնք՝ ժողովուրդները, զիրար մօտեցնելու, ինչ որ պարտ էին ընել, զանոնք իրարմէ աւելի հեռացուցին:

«Ընկերութիւնը քայքայող այս վիճակին վերջ մը տալու միակ դարմանը օթեակի մը հիմնումն էր որուն միակ նպատակը պիտի ըլլայ այս ցեղերուն իրական միացումը որպէսզի անոնք զիրար սիրեն եւ յարգեն ազատ-որմնադրութեան դրօշակը բարձր պահելով»⁴⁵:

Արեւելքի Միութիւն օթեակի բացումին ներկայ եղան նաեւ Հինգ Հայ «եղբայր»ներ, որոնք մինչ այդ օթեակին միացած եւ կամ անկէ իրենց ընծայումը ստացած էին: Ասոնք են Յովհաննէս Խուրտաճեան, Սրապիոն Հէքիմեան, զմիւռնահայ վաճառական Գալուստ Էքիզեան, Յարէթիկ Նէվրուզեան եւ Միքայէլ Ալիշան: Այս օթեակը մինչեւ տարուան վերջը արդէն ունէր 34 անդամներ⁴⁶:

29 Դեկտեմբեր 1863ին կատարուած նոր ընտրութեամբ, Տոքթ. Շինասի յաջորդեց Ազնաւուր, որ արդէն բազմաթիւ օթեակներու մէջ երկար տարիներէ ի վեր խիստ յարգուած ազատ-որմնադիր մըն էր: Ազնաւուր նախագահութեան իր երդումը ըրաւ 14 Յունուար 1864ին: Ան խոստացաւ իր կարելին ընել լաւագոյնս ծառայելու Համար ազատ-որմնադրութեան սկզբունքներուն տարածումին: Իր մէկ տարուան նախագահութեան շրջանին *Արեւելքի Միութիւն* օթեակը մեծ յառաջդիմութիւն արձանագրեց: Անդամներու թիւը 65ի բարձրացաւ, որոնց 17ը Պոլսոյ Հայ Համայնքին պատկանող զանազան ասպարէզի տէր «եղբայր»ներ էին⁴⁷: Այս անդամներէն ոմանք իրենց ընծայումը ուղղակի *Արեւելքի Միութիւն* օթեակէն ստացան, մինչ ուրիշներ տարբեր օթեակներէ միացան անոր:

Պուլվըր, որ պոլսահայ Համայնքի ընտրանիին, ինչպէս նաեւ ժողովուրդին մօտ զգացած էր Ֆրանսայի նկատմամբ հետզհետէ աւելցող

Համակրանք մը՝ ի տես Ձէյթունի տազնապին առնչութեամբ վերջինիս վարած Հայանպաստ քաղաքականութեան, Հայ ժողովուրդի վստահութիւնը շահելու համար առիթի մը կը սպասէր: Առաջին առիթը ներկայացաւ 1863ի ձմեռան, երբ անգլիական Արեւելքի Աստղ (Star of the East) եւ Հայկական Հայկ միութիւնները որոշեցին իրենց հիմնադրման առաջին տարեդարձը միասնաբար տօնել: Ազնաւուր՝ իբր հիմնադիր Հայկ միութեան եւ փոխ-նախագահ Արեւելքի Աստղի, Պուլվրի գրեց հետեւեալ նամակը.

Նորին Գերազանցութիւն

Բարձրապատիւ Սրբ Հ. Լ. Պուլվր

Թող Ձերդ Գերազանցութիւնը բարեհաճի արտօնել ներքոստորագրեալիս, ամենայն յարգանքով տեղեկացնելու թէ այս քաղաքին մէջ նորերս ստեղծուած Արեւելքի Աստղ եւ Հայկ (Օրիոն) օթեակներու Օտտ Ֆէլլօզ եղբայրները, Բերայի Հայկական Թատրոնին մէջ՝ յօգուտ տեղական բարեսիրական կազմակերպութիւններու իրենց տարեկան պարահանդէսին համար բոլոր անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ամբողջացնելէ ետք, միասնաբար նշանակած են պատուիրակութիւն մը, որ Ձեր ազնիւ թոյլտուութեամբ այցելէ Ձերդ Գերազանցութեան եւ Ձեզի ներկայացնէ կանոնագիրքն եւ իր յարգանաց Հաւաստիքը՝ յանուն զոյգ օթեակներուն:

Կ'ակնկալեմ, որ Ձերդ Գերազանցութիւնը՝ իրեն յատուկ ազնուութեամբ հովանաւորելով բարեսիրական հաստատութիւնները, պիտի հաճի արտօնել սոյն պատուիրակութեան այցելել իրեն՝ կատարելու յանուն միաբանութեան, իրենց հաճելի պարտականութիւնը եւ միաժամանակ ուրախ պիտի ըլլայ հաղորդելու ներքոստորագրեալիս թէ ո՛ր օրն ու ո՛ր ժամը Ձերդ Գերազանցութեան համար ամենայարմարը պիտի ըլլան նոյն (պատուիրակութիւնը - Ա.Պ.) ընդունելու համար:

Պատիւն ունիմ մնալու

Ձերդ Գերազանցութեան

եղբայրական

եւ ամենախոնարհ ծառան

Ս. Ազնաւուր

Կ.Պոլիս, 5 Փետր. 1863

Բերա, 13 Սիրա Սելվի

Թաքսիմի դիմաց

Ա.Վ. Արեւելքի Աստղ օթեակի
եւ Գ.Վ. Հայկ (Օրիոն) օթեակի⁴⁸

Պուլվր, որ առաջին մէկ օրէն իսկ ազատ-որմնադիրներու օթեակները Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան հակակշռին տակ առած էր եւ

կը նախագահէր անոնց տարեկան աւանդական պարահանդէսներուն, ի հարկին դեսպանատան սրահները երբեմն այդ հանդիսութիւններուն տրամադրելով, Ազնաւուրի կողմէ ներկայացուած խնդրանքը ջերմօրէն ընդունեցաւ եւ խոստացաւ անգլօ-հայկական պատուիրակութիւնը շաբաթ մը յետոյ պաշտօնապէս ընդունիլ:

Խրիմի պատերազմի վաղորդայնի այդ պատմական օրերուն, Ազգային Կանոնագրի կամ Սահմանադրութեան վաւերացումը կ'իրականանար շնորհիւ Պուլվրի վարած ճկուն դիւանագիտութեան: Ազգային Կանոնագիրը՝ Բ. Դրան պահանջին վրայ, Պատրիարքարանի կողմէ վերանայուած ըլլալով, կրկին կառավարութեան յղուած էր: Բայց ամիսներէ ի վեր Բ. Դուռը անպատասխան թողուցած էր զայն: Պուլվրը, որ Զէյթունի հարցին նկատմամբ Ֆրանսայի ցոյց տուած մարդասէր եւ աշխոյժ քաղաքականութեան մօտէն կը հետեւէր, ուզեց Բ. Դրան մօտ ճարպիկ միջամտութեամբ մը թէ՛ Պոլսոյ հայ աւագանին սիրաշահիլ, եւ թէ՛ զանոնք օսմանեան կառավարութեան հանդէպ երախտապարտ ձգելով, Ֆրանսայի ազդեցութիւնը տկարացնել: Արդարեւ, Պուլվրի խորհուրդին անսալով է, որ Բ. Դուռը Ազգային Կանոնագիրը 17 (նոր տոմարով՝ 29) Մարտ 1863ին, յանկարծ, ի մեծ ուրախութիւն պոլսահայոց, Ալի Փաշայի կողմէ վաւերացուած՝ Պատրիարքարան վերադարձուց⁴⁹:

Պուլվրի այս միջամտութիւնը, որ բոլոր օսմանահպատակ հայերը Ազգային Սահմանադրութիւնով մը կ'օժտէր, անշուշտ արտակարգ խանդավառութիւն մը ստեղծեց մանաւանդ Պոլսոյ հայ համայնքի յառաջդիմական, արեւմտասէր շրջանակներուն մօտ:

Հետեւաբար, դժուար չէ կռահել, թէ Պոլսոյ մէջ երկու գլխաւոր ազգային հոսանքներ կը գործէին: Անոնք՝ որոնք իրենց ուսումը Ֆրանսա առած, ֆրանսական յեղափոխութեան ականատես, անոր ազատամիտ սկզբունքներուն նախապատուութիւն կու տային, եւ անոնք՝ որոնք պահպանողական եւ աւանդապաշտ Անգլիոյ յառած էին իրենց ակնարկները, ու կը յուսային անոր օգնութեամբ օր մը Հայաստանի վերածնունդը տեսնել:

1860ականներու սկիզբը, Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի օթեակներուն մէջ Աստուծոյ գոյութեան եւ հոգիի անմահութեան շուրջ վիճաբանութիւններ ու գաղափարի փոխանակումներ տեղի կ'ունենային, բայց դեռ որոշ ուղեգիծ մը չէր որդեգրուած, հետեւաբար Անգլիոյ Մեծ Օթեակին հետ խզումը դեռ չէր առաջացած: Այսուհանդերձ, այս երկու մեծ օթեակներուն միջեւ որոշ ցրտութիւն մը արդէն զգալի էր: Ազնաւուր, որ Պոլսոյ անգլիական օթեակներու կանոնագրի սկզբունքներուն հաւատարիմ էր, Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի հովանաւորութեան տակ գտնուող եւ խիստ գործօն Արեւելքի Միութիւն օթեա-

կին ալ նախագահը ըլլալու իր հանգամանքով, դժուար չէ գուշակել թէ որքան մեծ վարկ կը վայելէր Պոլսոյ ազատ-որմնադիրներու շրջանակներուն մօտ: Նամանականդ, իր օրով է, որ իտալիոյ Մեծ Արեւելքը Պոլսոյ մէջ հիմնեց *Իտալիա* (Italia) օթեակը, որուն հիմնադիրներու ցանկին վրայ կը տեսնենք նաեւ Ազնաւուրի անունը⁵⁰:

27 Ապրիլ 1864ին է, որ Պուլվրի նախաձեռնութեամբ - եւ հաւանաբար Ազնաւուրի թելադրանքով - եօթ անգլիացի «եղբայր»ներ Չմիւռնիոյ մէջ հայկական օթեակ մը հիմնելու համար Անգլիոյ Մեծ Օթեակին խնդրագիր ներկայացուցին: Անգլիոյ Մեծ Օթեակը դրական կերպով ընդառաջեց այս խնդրանքին, եւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ ծնունդ առաւ հայկական առաջին օթեակը: Թիւ 1014 այս օթեակը *Տիգրան* (Dekran) անունը կը կրէր: Անոր պաշտօնական բացումը կատարուեցաւ 12 Օգոստոս 1864ին: Ան թէեւ պաշտօնապէս մինչեւ 6 Յունիս 1894 գոյատեւեց, բայց Օգոստոս 1876էն յետոյ թուրք ոստիկանութեան տեւական հալածանքին ենթակայ ըլլալով, արդէն անշարժութեան մատնուած էր: *Տիգրան* օթեակը թէեւ իրրեւ հայկական օթեակ կը ճանչցուի, բայց իր կարճատեւ գոյութեան ընթացքին ունեցաւ նաեւ 7 թուրք եւ 3 յոյն «եղբայր»ներ, ինչ որ կը փաստէ թէ միմիայն հայոց չէր վերապահուած: Իր 108 հայ անդամներուն մէջ կը տեսնենք Չմիւռնիոյ հայ գաղութին ծանօթ դէմքեր, ինչպէս *Արեւելեան Մամուլ* ամսաթերթի արտօնատէր-տնօրէն Մատթէոս Մամուրեան, թարգմանիչ Գրիգոր Զիլինկիրեան, *Արշայոյս Արարատեան* շաբաթաթերթի խմբագիր Ղուկաս Պալթագարեան, տպարանատէր Յարութիւն Տէտէեան, բառարանագէտ Մեսրոպ Նուպարեան, իրաւաբան Յարութիւն Ահարոնեան, Տոքթ. Պետրոս Թիւրապեան եւլն⁵¹:

Վերոյիշեալ օթեակներէն զատ, Պուլվրի նախաձեռնութեամբ, Պոլսոյ եւ Չմիւռնիոյ մէջ հիմնուեցան նաեւ քանի մը ուրիշ օթեակներ եւս: Պուլվրը չվարանցաւ նաեւ քաղաքի յոյն համայնքին համար եւս օթեակ մը հիմնել, *Առաքինութիւն* (Areta) անունով, 1864ի վերջերը: Նոյն ատեն, Ազնաւուր, ընդառաջելով պոլսաբնակ քանի մը ծագումով իրլանտացի եղբայրներու փափաքին, անձամբ միջամտեց իրլանտայի Մեծ Օթեակի Գերագոյն Խորհուրդի մօտ, որպէսզի Պոլսոյ մէջ օթեակ մը հիմնուի: Այդ առթիւ պատրաստուած խնդրագիրը ստորագրուած է Ազնաւուրի եւ պոլսաբնակ, *Արեւելեան Օթեակի* անդամ 15 անգլիացիներու եւ իրլանտացիներու կողմէ⁵²: Իրլանտայի Մեծ Օթեակի հովանաւորութեան տակ հիմնուած այս օթեակը կը կրէր 186 թիւը, եւ կը կոչուէր *Լինսթէր* (Leinster), ի յարգանս իրլանտայի Մեծ Օթեակի նախագահ դուքս տը Լինսթէրի (1791-1874), որ իրլանտայի ամենամեծ հողատէրերէն մին էր: Այս օթեակը հիմնուեցաւ Վոսփորի եւրոպական ափին՝ Պիւլիւքտէրէ կոչուած գիւղը:

1864ի ամրան Ֆրանսայի ազդեցութիւնը Պոլսոյ մէջ զօրացնելու համար, մասնաւոր առաքելութեամբ մը օսմանեան մայրաքաղաք կը հասնէր Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի Գերագոյն Խորհուրդի անդամ Լուի Ամիալը: Հազիւ 27 տարեկան, այս երիտասարդ իրաւագէտը իր համարձակ եւ փառասէր նկարագրով շուտով գրաւեց Պոլսոյ ազատ-որմնադիրներու շրջանակներուն ուշադրութիւնը, եւ նոյն տարուան Դեկտեմբերի վերջը տեղի ունեցող Արեւելքի Միութիւն օթեակի նախագահական ընտրութիւններուն թեկնածու ներկայացաւ: Ազնաւուր, որ նախապէս մտադիր չէր իր թեկնածութիւնը վերստին ներկայացնելու, կրկին դրաւ իր թեկնածութիւնը: Քուէներու շատ քիչ տարբերութեամբ Ամիալ ընտրուեցաւ նախագահ: Ազնաւուր, Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի Գերագոյն Խորհուրդին ուղարկած նամակով մը կը յայտնէր, թէ քուէարկութեան մասնակից անդամները մեծամասնութեամբ իրեն ի նպաստ քուէարկած էին, բայց ինք իր թեկնածութիւնը յետոյ ետ առած ըլլալով է, որ Ամիալ նախագահ ընտրուած էր⁵³: Արեւելքի Միութիւն օթեակի «եղբայր»ները, հիմնադիր եղբայր Տոքթ. Շինասը եւ Ազնաւուրը ընտրեցին պատուակալ նախագահ, առ ի երախտագիտութիւն ազատ-որմնադրական գաղափարաբանութեան տարածման համար անոնց կատարած գործունէութիւններուն⁵⁴:

Այսուհետեւ, Ամիալ չորս տարի յաջորդաբար նախագահ ընտրուեցաւ: Խիստ նախաձեռնող ու հնարամիտ, ան ջանաց այս օթեակին մէջ մէկտեղել նաեւ մայրաքաղաքին շարք մը մահմետական մտաւորական, պաշտօնեայ կամ զինուորական երեւելի անձնաւորութիւնները: Ամիալի նախագահութեան շրջանին է, որ այս օթեակին յարեցան նշանաւոր հրապարակախօս Նամըք Քէմալ, իշխան Մուսթաֆա Ֆազլը՝ Եգիպտոսի փոխարքային եղբայրը, առեւտրական դատարանի չորս դատաւորներ, բարձրաստիճան քանի մը զինուորականներ, որոնց կարգին նաեւ՝ Զէյթունի 1862ի սպանդը կազմակերպած Մարաշի նախկին զինուորական կառավարիչ եւ յետոյ հանգստեան կոչուած զօրավար՝ Ահմէտ Ազիզ Փաշան (27 Մարտ 1866ին), եւլն.:

Արեւելքի Միութիւն օթեակը, Ամիալի նախագահութեան շրջանին թէեւ մեծ գործունէութիւն մը արձանագրեց, բայց անոր եւ ուրիշ քանի մը «եղբայր»ներու կողմէ Աստուծոյ գոյութիւնը խնդրոյ առարկայ ընող յայտարարութիւնները պատճառ եղան, որ Պոլսոյ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի հովանաւորութեան տակ գտնուող միւս օթեակներուն հետ իր կապերը հետզհետէ սկսին թուլնալ: Ամիալի յաջորդող Գերյարգելի Վարպետ Նիքոլա Պորտէանօ (Nicolas Bordéano) եւ մանաւանդ լեհ հանրային ճարտարագէտ, Կոմս Սթանիսլաս Տը Ռոշ-թէն (Comte Stanislas de Rochetin) չկրցան նոյն ճարտարութեամբ եւ

նրբամտութեամբ այս այլազան համայնքներու անդամներէն բաղկացած քոզմոփոլիթ օթեակին գործունէութիւնը շարունակել, որ ի վերջոյ 1874ի սկիզբը «Քունի մէջ մտաւ» եւ յետոյ ալ դադրեցաւ գործել⁵⁵։

Խրիմի պատերազմէն յետոյ Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ մէջ հիմնուած վերոյիշեալ գրեթէ բոլոր օթեակներուն մէջ, ինչպէս վերել ըսինք, հայ «եղբայր»ներու անուններուն կարելի է հանդիպիլ։ Յատկապէս ոչ իսլամ օսմանեան հպատակներու մօտ ազատ-որմնադրութեան գտած այս ջերմ ընդունելութիւնը ունէր իր պատճառները։ Օսմանեան Տէրութիւնը, Հաթիթ-ը Հիւմայիւնի հրովարտակով, իր բոլոր հպատակներուն չէ՞ր վստահեցներ, թէ այսուհետեւ աւելի քան հինգ դարերէ իր վեր գոյութիւն ունեցող ընկերային անհաւասարութեան օրէնքները կը ջնջուէին, եւ առանց կրօնքի ու ցեղի խտրութեան, իր բոլոր հպատակները պիտի վայելէին նոյն իրաւունքները։ Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ հայ համայնքներու մտաւորականներէն եւ հրապարակի ծանօթ դէմքերէն ոմանք, որ ազատ-որմնադրութեան գաղափարաբանութիւնը ջերմօրէն ողջունած էին, կը յուսային «Տիեզերքի մարդկութեան եղբայրութեան եւ համերաշխ գործակցութեան» հաւատացող եւրոպացի յառաջդիմական ու ազատամիտ տարրերուն հիմնած ազատ-որմնադրներու միջազգային մեծ ընտանիքին մաս կազմելով, հայ ազգին բարոյական թէ մտաւոր զարգացումին սատարած ըլլալ։ ԺԹ. դարուն պոլսահայ համայնքին մէջ ազատ-որմնադրութեան գաղափարաբանութեան գտած ջերմ ընդունելութեան յատկացուած իր յօդուածաշարքին մէջ Ռուբէն Բերբերեան դիտել կուտայ, թէ հայ ազատ-որմնադիրները ազգային նպատակ մը կը հետապնդէին։ Նոյն վսեմ սկզբունքներուն շուրջ օթեակներ հիմնելով, անոնք կը յուսային ազգին մէջ տարիներէ ի վեր համայնքը բաժնող կրօնական վէճերուն պատճառաւ ժողովուրդին մէջ տիրող անհամաձայնութեան եւ թշնամանքին վերջ տալ, ազգին մտաւոր զարգացման օգնել եւ կղերին ու ամիրաներու կամայականութիւնից ազատել⁵⁶։ Արդարեւ, կ'աւելցնէ Բերբերեան, «Եւրոպայի թէ՛ մօտալուտ անցեալը եւ թէ՛ ժամանակակից քաղաքական դէպքերը ցոյց էին տալիս նրանց, որ մի շարք քաղաքական յեղաշրջումներ կատարուում էին մասօնութեան օգնութեամբ։ ... Մի տեսակ հմայք էր, որ մի շարք գիտնականներ ու սիրուած գրագէտներ մասօններ էին՝ Վօլթէրը, Քոնտորսէն, մեծ յեղափոխականներ՝ Դանդօնը, Միւլաբօն, հունգարական ազատագրական յեղափոխութեան պարագլուխ Քօշուլթը, լեհացի ազգային գործիչ Չառթօ-ռիժչսկին»⁵⁷։

Զմիւռնիոյ Տ/գրան օթեակը այդ պատմական օրերու արգասիքն է, բայց նոյն նախաձեռնութիւնը Պոլսոյ մէջ երկու տարի յետոյ կարելի եղաւ իրականացնել։ Պոլսոյ հայ համայնքը հոս եւս Ազնաւուրի կը

պարտի այդ նախաձեռնութիւնը⁵⁸։ Արեւելքի Միութիւն օթեակի հիմնումին յաջորդող երկու տարիներու ընթացքին տեսանք, թէ որքան ջերմ ընդունելութեան արժանացած էր Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի ենթակայ այս օթեակը։ Ի տես այս յաջողութեան, Պոլսի Չմիւռնիոյ Հայ Համայնքի ծանօթ դէմքերը հաւաքելու մտօք, անգլիացի ազատ-որմնադիրներու մասնակցութեամբ Տիգրան օթեակը հիմնած էր։ Պոլսոյ Հայ ազատ-որմնադիրները, որոնք անգլիական, Ֆրանսական եւ իտալական օթեակներու ընծայուած էին, սկսան հարց տալ, թէ կարելի չէ՞ր արդեօք, որ իրենք եւս մայրաքաղաքին մէջ՝ Հայ Համայնքին համար, օթեակի մը հիմնադրութեան նախաձեռնութիւնը առնէին։ Եւրոպական մեծ օթեակի մը հովանաւորութիւնը վայելող նման օթեակ մը, նախ այդ տէրութեան դեսպանատան պաշտպանութեան առարկան ըլլալով, Բ. Դրան ուղղակի հակակշռին ենթակայ չէր ըլլար, յետոյ՝ այդ առանձնաշնորհեալ վիճակէն օգտուելով, Հայկական օթեակի «եղբայր»ները անարգել կրնային իրենց ժողովուրդին մտաւոր յառաջդիմութեան եւ տնտեսական զարգացումին ծառայող ծրագիրներ մշակել եւ զանոնք իրականացնել։ Բայց հարց էր, թէ ո՞ր տէրութեան օթեակի հովանաւորութիւնը պիտի ըլլար լաւագոյն ընտրութիւնը։

Հայ «եղբայր»ները կը թուի թէ խորապէս տպաւորուած էին Արեւելքի Միութիւն օթեակի նախագահ Ամիապլէն, որ առաջին մէկ օրէն իսկ, ոչ միայն քաջալերած էր մահմետականներու ընծայումը այդ օթեակին մէջ, այլ մանաւանդ, նկատի առնելով անոնցմէ շատերուն օտար լեզուի անծանօթ ըլլալու պարագան, որու պատճառաւ ալ անոնք հեռու կը մնային ազատ-որմնադիրներու գաղափարաբանութեան լոյսէն, մտադրած էր հիմնել օթեակ մը, ուր ժողովները թրքերէնով տեղի պիտի ունենային։

Ստորեւ թարգմանաբար կը ներկայացնենք Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի դիւաններուն մէջ պահուած առաջին ժողովի ատենագրութիւնը, որ լաւագոյնս կը պատկերացնէ Պոլսոյ Հայկական Մէջ օթեակի հիմնադիր առաջնորդներուն համոզումը։

Ատենագրութիւն Մէջ օթեակի 10/22 Փետրուար 1886ի նախապատրաստական նիստի, Ասմայի-Մեսճիթ փողոց թիւ 32 մասոնական տաճարին մէջ, Բերա, Կոստանդնուպոլիս։

Ներկաներ. Ս. Ազնաւուր, Մ. Ալիշան, Յ. Նէվրուզեան, Մ. Միւհենտիսեան, Պ. Գամալիկ, Բարունակ Պէյ Ֆէրուխան, Յովսէփ Իսկենտէրեան, Յ. Սարաֆեան։

Երեք անդամներ համաձայնած են իտալիոյ Մեծ Արեւելքին հետ՝ տեղի կապակցութեամբ: Հարց դրուեցաւ թէ աշխատանքներն հայերէնով, թէ՞ թրքերէնով տեղի պիտի ունենան: Եղբայր Բարունակ Պէյ բացատրեց, թէ որքան նախընտրելի եւ բնական պիտի ըլլար որդեգրել հայերէնը, նկատի առնելով, որ (արդէն - Ա.Պ.) առաջարկուած էր շուտով ստեղծել թրքախօս օթեակ մը: Եղբայր Գամալիկ (եւս - Ա.Պ.) պաշտպանած ըլլալով նոյն կարծիքը, անիկա դրուեցաւ քուէարկութեան եւ միաձայնութեամբ որդեգրուեցաւ՝ միակ դէմով մը, որ աշխատանքներն ու ատենագրութիւնները պիտի ըլլան հայերէնով, այն պայմանով, որ դիւրութեամբ հայերէն խօսիչ չկարողացող եղբայրները իրաւունք ունենան թրքերէնով արտայայտուելու:

Ապա քննարկուեցաւ (այն հարցը - Ա.Պ.) թէ, օթեակը պէտք է ենթարկուէր Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքին, թէ՞ Ֆրանսայի մէջ սկովտիական ծէսի Գերագոյն Խորհուրդին: Ներկայ եղբայրները իրենց անհատական կարծիքները յայտնելէ ետք, (հարցը - Ա.Պ.) դրուեցաւ քուէարկութեան, եւ միաձայնութեամբ որոշուեցաւ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքէն պահանջել սկովտիական ծէսի սահմանադրութիւնը⁵⁹:

Այս կերպով, Մէր օթեակի հիմնադիրները հաւանաբար կը յուսային թէ՛ Ֆրանսական Մեծ Արեւելքի եւ թէ՛ անգլո-սաքսոն ազատ-որմնադիրներու բարոյական հովանաւորութիւնը վայելած ըլլալ: Որոշուեցաւ նաեւ իտալիա օթեակի սրահը վարձել իբր հաւաքավայր, 3000 դրուշ տարեկան վարձքով, ներառեալ լուսաւորութեան եւ ջեռուցումի ծախքը⁶⁰:

Ազնաւուր իր 28 Փետրուար 1866 թուակիր նամակով Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի Բարձրագոյն Խորհուրդին կը յիշեցնէր, թէ Անգլիոյ Մեծ Օթեակի հովանիին տակ գտնուող Պոլսոյ մէջ հիմնուած օթեակի մը, ինչպէս նաեւ Արեւելքի Միութիւն օթեակին նախագահութիւնը վարած էր, եւ կը տեղեկացնէր, թէ իր «հայրենակիցները անհամբեր են շուտով աշխատութեան սկսելու, հետեւաբար կը սպասեն սահմանադրութեան եւ արարողութիւններու ընթացքին անհրաժեշտ իրերուն»⁶¹: Սոյն նամակէն կը տեղեկանանք նաեւ, թէ որեւէ յապաղում կանխելու համար, Ազնաւուր փարիզաբնակ «եղբայր» Տէլ Փորթոյի միջոցաւ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի կեդրոնին փոխանցած էր զանազան ծախքերու համար անհրաժեշտ գումարը: Ազնաւուրի սոյն նամակէն կ'իմանանք նաեւ, որ Մէր օթեակի յառաջիկայ վեց ամիսներու ժողովները տեղի պիտի ունենային իւրաքանչիւր ամսու երկրորդ եւ չորրորդ Հինգշաբթի օրերը⁶²:

Ազնաւուր իր նամակին կը կցէր նաեւ Մէր օթեակի Հիմնադիրներու ցուցակը - երկու օրինակ - զոր լրիւ կը հրատարակենք իբրեւ «Յաւելուած Ա»⁸³։ Ինչպէս այդ ցուցակին մէջ կը տեսնուի, Հիմնադիր «եղբայր»ներուն 4ը Անգլիոյ Մեծ Օթեակին, 2ը՝ Իտալիոյ Մեծ Արեւելքին ենթակայ Պոլսոյ Խտալիա օթեակին եւ 12ը՝ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքին ենթակայ Պոլսոյ Արեւելքի Միութիւն օթեակին ընծայուած ազատ-որմնադիրներէն են։

Բերբերեանի յօդուածը, որ Պոլսոյ մէջ գործած Հայ ազատ-որմնադիրներու պատմութիւնը ուսումնասիրողներուն կողմէ յաճախ իբր գլխաւոր աղբիւր կ'օգտագործուի, Մէր օթեակի Հիմնադիրներուն մէջ կը յիշէ Սերովբէ Թագաւորեանի եւ Մեղու պարբերաթերթի խմբագիր Յարութիւն Սվաճեանի անունները⁸⁴։ Մեր պրպտումներու ընթացքին վերոյիշեալ անձերուն Մէր օթեակի անդամ ըլլալը հաստատող ոչ մէկ փաստ կրցանք գտնել։ Մեզի ծանօթ է, թէ Թագաւորեան Անգլիոյ Մեծ Օթեակի Հովանիին տակ գտնուող Արեւելեան օթեակի ընծայուած էր։ Գալով Սվաճեանի, անոր անուան չհանդիպեցանք բնաւ մեր տեսած գրեթէ բոլոր Պոլսոյ օթեակներու ցուցակներուն մէջ։ Մեր համոզումով, Սվաճեան, եթէ ազատ-որմնադիր էր, ինչ որ անհաւանական չէ, ընծայուած ըլլալու է Խտալիա օթեակին, քանի որ, այդ օթեակի ցուցակն է միայն, որ չկարողացանք ստուգել։

Մէր օթեակի Հիմնումին առթիւ Ազնաւուրի ուղարկած դիմումագիրը դեռ Ֆրանսական Մեծ Արեւելքը չէր ստացած, երբ քանի մը օր յետոյ՝ 2 Մարտ 1888 թուակիր երկրորդ գրութեամբ մը, ան կը տեղեկացնէր, թէ Պոլսոյ Հայ Համայնքի զանազան ասպարէզի պատկանող ծանօթ դէմքերէն ութ «եղբայր»ներ՝ Աւետիս Քօլօլեան, Ներսէս Պէյ Տատեան, Տոքթ. Յ. Շիշմանեան, Յարէթիկ Նէվրուզ, Վարդան Փափագեան, Մկրտիչ Փիշմիշ, Գրիգոր Խուրտաճեան եւ Գալուստ Էքիզեան փափաք յայտնած են Մէր օթեակի Հիմնադիրներու շարքին միանալ։ Բոլոր ասոնք, Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի Հովանիին տակ գտնուող Արեւելքի Միութիւն օթեակի անդամներէն ըլլալով, Մէր օթեակի Հիմնադիրներու նախաձեռնութեան անոնց մասնակցութիւնը բնականաբար հայկական օթեակի Հիմնումին համար կատարուած դիմումին նպաստաւոր ազդեցութիւն մը կրնար ունենալ։

Երբ Մեծ Արեւելքի վարչութեան պատասխանը ուշացաւ, այս անգամ Մէր օթեակի նորընտիր վարչական կազմի անդամները հաւաքական խնդրագիր մը ուղարկեցին Փարիզ, ուր ի միջի այլոց կը գրէին. «Զեր նոր Սահմանադրութեան կանոնագրէն ռեւէ օրինակ մը չունենալով կ'անգիտանանք պատշաճ ձեւակերպութիւնները որ պէտք է կատարուին նոր օթեակ մը հիմնելու համար։ Այսուհանդերձ կը յուսանք որ մեր խնդրանքը դրական կերպով պիտի դիմաւորէք։

«Կը խոստանանք Մեծ Արեւելքի կանոններուն հաւատարիմ եւ ճշգրիտ թարգմանութիւնը կատարել եւ հանդիսաւորապէս կ'երդնունք հաւատարիմ մնալ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի սկզբունքներուն»⁸⁵ :

Մինչ այդ՝ սոյն նամակին Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի կեդրոնը ժամանումէն երկու օր առաջ արդէն, 7 Մայիս 1888ին, Մէր օթեակի հիմնադիրներու դիմումնագիրը Բարձրագոյն Խորհուրդի ժողովի օրակարգին վրայ կը գտնուէր: Նկատի առնելով, որ Մէր օթեակի հիմնադիրները անհրաժեշտ բոլոր պայմանները կը լրացնէին, Բարձրագոյն Խորհուրդը տուաւ պատշաճ արտօնութիւնը, որպէսզի Մէր օթեակը հիմնուի, որուն արարողութիւնները սկսովտիական ծէսով, իսկ ժողովները հայերէնով տեղի պիտի ունենան⁸⁶ :

Մէր օթեակը դեռ իր պաշտօնական բացումը չէր կատարած, երբ Արեւելքի Միութիւն օթեակի նախագահ Ամիապլ, ամսական ժողովի մը ընթացքին՝ 12 Յունիս 1888ին, խստիւ ուրացաւ Տիեզերքի Մեծ Ճարտարապետին՝ Աստուծոյ գոյութիւնը: Ան կ'ըսէր, թէ «Աստուած գոյութիւն չունի, երբեք ալ գոյութիւն չէ ունեցած եւ նոյնիսկ եթէ Աստուած գոյութիւն ունեցած ըլլար ան մարդկութեան թշնամի պիտի ըլլար, թշնամի պիտի ըլլար նաեւ յառաջդիմութեան» եւլն⁸⁷ : Ի մեծ ընդվզում ներկաներուն եւ նամանաւանդ Արեւելքի Միութիւն օթեակի հայ «եղբայր»ներուն, ան շարունակեց ըսել, թէ ինք «Տիեզերքի ոչ մէկ Մեծ Ճարտարապետ կը ճանչնայ, այսինքն Աստուած, եւ կ'երդնու եւ կը խոստանայ մի միայն իր պատուին վրայ»⁸⁸ :

Ամիապլի այս բռնուն ելոյթը, որ ազատ-որմնադրութեան կանոնագրին հիմը կ'ուրանար, խիստ ժխտական տպաւորութիւն գործեց հայ ժողովականներուն վրայ, որոնք որոշեցին բողոքագիր մը ուղարկել Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի կեդրոնին: Սոյն բողոքագիրը ստորագրուած է Յովսէփ Իսկենտէրի, Միւհենտիսեանի, Յարութիւն Նորատունկեանի, Գալուստ Էքիզեանի, Յարութիւն Սարաֆեանի, Ներսէս Տատեանի, Ն. Հակկիարի, Ստեփան Գարաքաշի եւ Եղիա Չայեանի կողմէ: Անոնք իրենց յղած նամակին մէջ յատկապէս կը շեշտէին, որ «օթեակ մը կանոնաւոր չի կրնար ճանչցուիլ առանց Աստուծոյ գոյութեան ճանաչումին»: Քանի մը շաբաթ յետոյ, Ազնաւուր եւս Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի Բարձրագոյն Խորհուրդին նոյնիմաստ նամակ մը ուղղելով, դիտել կու տար, թէ «Ազատ-որմնադրութեան Սահմանադրութեան 29րդ յօդուածը Աստուծոյ գոյութիւնը կը ճանչնայ եւ երբեք չի յօժարիր զայն ուրանալ»⁸⁹ : Մէր օթեակի հիմնադիր «եղբայր»ները, երբ տեսան, թէ Արեւելքի Միութիւն օթեակի դիւանը որեւէ գղջում չի յայտներ վերոյիշեալ յայտարարութիւններուն առնչութեամբ, Փարիզի կեդրոնէն խնդրեցին, որ պատիժ սահմանուի սոյն օթեակին դէմ, որ հակասահմանադրական արտայայտութիւններ ունեցած էր: Սակայն

չուտով համոզուեցան, որ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքը իր լուսթեամբ կը բաժնէր նոյն տեսակէտերը: Ազնաւուր՝ ի տես այս կացութեան, սպառնաց նախագահութենէ հրաժարիլ: Մինչ այդ՝ 22 Դեկտեմբեր 1866ին, երբ Մէր օթեակը՝ յետ արտօնութեան, բացման պաշտօնական արարողութիւնը կը կատարէր, հանդիսութեան ներկայ էին ոչ միայն այլ օթեակներու հայ կամ օտար անդամներ, այլ Պոլսոյ գրեթէ բոլոր օթեակներու Գերյարգելի Վարպետները անձամբ մասնակցելով պատուեցին Մէր օթեակի ծնունդը: Ազնաւուր երբ տեսաւ թէ ազատ-որմնադիրներու հիմնական սկզբունքներու ջնջումի անպատեհութեան մասին Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի մօտ իր ուղարկած բողոքները որեւէ արձագանգ չգտան, 30 Յունուար 1867ին ընդհանուր քարտուղարին երկար նամակ մը գրեց, ուր ի միջի այլոց կը յիշեցնէր. «Պէտք է ձեզմէ ծածկեմ որ եթէ Աստուծոյ Գոյութիւնը եւ Հոգւոյ Անմահութիւնը ուրացուի, ու եթէ երբեք այս երկու սկզբունքները մեր Սահմանադրութենէն (constitution) ջնջուին, դուք պիտի կորսնցնէք ամբողջ Մէր օթեակը եւ բազմաթիւ եղբայրներ Union d'Orient օթեակէն - օթեակ որ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի հովանաւորութեան տակ կը գործէ - եւ ձեր դէմ պիտի գտնէք - ինչպէս դուք զայն չէք անգիտանար - հին ազատ-որմնադրութեան (սկզբունքներուն հաւատարիմ - Ա.Պ.) բոլոր օտար իշխանութիւնները (obédiances)»⁷¹:

Վերոյիշեալ ազդարարութիւնները Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի ընդգրկած նոր, ազատամիտ ուղղութեան վրայ որեւէ ազդեցութիւն չըրին եւ Մէր օթեակը, որ դեռ նոր հիմնուած էր, իր յարաբերութիւնները թէեւ չխզեց կեդրոնին հետ, բայց անոնք որոշ շրջան մը առաջին մի քանի տարիներու սերտ վիճակը չունեցան:

Մեծ Արեւելքի Մէր օթեակի վերաբերեալ դիւանները մեզի ցոյց կու տան, թէ 1867ի ընթացքին բազմաթիւ նոր ընծայումներ տեղի ունեցած են: Անոնցմէ յիշենք մանաւանդ հայ աւետարանական համայնքի ազգապետ Ղազարոս Տառնտեան՝ 7 Փետրուարին, բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշիկթաշեան՝ 21 Մարտին եւ պալատական հայթայթիչ Սիմոն Պէյ Մաքսուտ՝ 24 Յունիսին⁷²:

Պոլսոյ Մէր օթեակի ունեցած թղթակցութիւնները Մեծ Արեւելքին հետ դժբախտաբար անբաւարար են լուսաբանելու համար անոր գործունէութիւնները, որովհետեւ այդ դիւանները օրակարգերու օրինակներ չունին: Այսուհանդերձ, Մէր օթեակի կողմէ Փարիզ ուղարկուած տարեկան անուանացանկերը ցոյց կու տան Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի հովանաւորութեան տակ հիմնուած վերոյիշեալ օթեակին ընծայուած պոլսահայ ազատ-որմնադիրներու անունները, ինչպէս նաեւ անոնց ծննդավայրն ու թուականը, օթեակի ընծայումի թուականը եւ աստիճանը՝ աշկերտ, ընկեր, վարպետ եւլն.:

Ֆրանսական Մեծ Արեւելքի Մէր օթեակի դիւանները, որոնք լրիւ թղթատեցինք, կը թոյլատրեն մեզի հաստատել, թէ Մէր օթեակի վարչութիւնը տարեկան անուանացանկերը կանոնաւորապէս չէ ուղարկած: Ապա, ուրիշ պարագայ մը եւս գրաւեց մեր ուշադրութիւնը, որ թէեւ Մէր սկիզբը ունէր միայն հայ անդամներ, սակայն 1870ականներէն յետոյ կը հանդիպինք նաեւ մահմետական անուններու: Ըստ այս ցանկերուն, որոնք 11 հատ են, հետեւեալ դասաւորումը կրնանք ընել.

22 Յունուար 1866ին՝	18 հիմնադիր անդամներ
11 Մարտ 1868ին՝	64 անդամներ
13 Ապրիլ 1869ին՝	80 անդամներ
27 Օգոստոս 1875ին՝	55 անդամներ
10 Ապրիլ 1876ին՝	63 անդամներ
28 Մայիս 1877ին՝	65 անդամներ
30 Օգոստոս 1879ին՝	38 անդամներ
16 Մարտ 1881ին՝	33 անդամներ
5 Մայիս 1882ին՝	41 անդամներ
28 Օգոստոս 1886ին՝	49 անդամներ
3 Սեպտեմբեր 1887ին՝	59 անդամներ ⁷³ :

Սոյն ցուցակները, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ մէջ գործող բազմաթիւ օթեակներու ցուցակները, որոնք թղթատեցինք, մեզի կը թոյլատրեն եզրակացնելու, թէ Մէր օթեակը իր գրեթէ երեսուն տարուան գործունէութեան ընթացքին ունեցած է ընդամենը 164 անդամներ, որոնց 158ը հայեր են, 5ը՝ թուրք, եւ մէկն ալ հնդիկ: Այս անդամներէն ոմանք երկար տարիներ ազատ-որմնադրութեան գաղափարաբանութեան մէյմէկ դրօշակակիրները ըլլալով, անձնուիրաբար ու հաւատարմօրէն ծառայած են անոր սկզբունքներու տարածումին, մինչ ուրիշներ կարճ ժամանակ յետոյ հեռացած են կամ անդամավճարը չեն վճարած, ուստի իրենց արձանագրութիւնը ջնջուած է: Անշուշտ կարելի չէ անպայման հաստատել, թէ 1870ի եւ 1874ի միջեւ բնաւ նոր անդամներ չեն դիմած, որոնք 1875ի ցանկին վրայ պիտի չերեւէին՝ եթէ մինչ այդ հրաժարած ըլլային: Նոյնը կարելի է ըսել 1883էն 1885 տարիներու համար:

Մէր օթեակը իր երեսուն տարուան գոյութեան ընթացքին ունեցած է հետեւեալ նախագահները.

Սերովրէ Ազնաւուր	1868ին՝ հիմնադիր նախագահ
Պօղոս Գամալիկ	29 Դեկտեմբեր 1867ին ընտրուած
Սերովրէ Ազնաւուր	1869ին՝ կրկին
Տիգրան Եղևուծեան	4 Յունուար 1870ին ընտրուած

Յարութիւն Նորատունկեան
Յարութիւն Մերեէմ-Գուլի

13 Փետրուար 1876ին ընտրուած
16 Ապրիլ 1885ին ընտրուած:

Թէեւ Մէր օթեակի ատենագրութիւնները կամ օրակարգերը անկարելի եղաւ գտնել, բայց կարգ մը այլ դիւաններէ կամ թղթակցութիւններէ կարելի է եզրակացնել, որ Մէր օթեակի անդամները թրքահայ ժողովուրդի ապագային հանդէպ բնաւ անտարբեր չեն մնացած, մանաւանդ Հայկական Հարցի ծագումէն յետոյ: Գիտենք թէ Յարէթիկ Նէվրուզեան, 1878ի Սան Սթեֆանոյի ռուս-թրքական բանակցութիւններուն ընթացքին, իբրեւ թարգման ընկերացաւ Պոլսոյ Ներսէս Վարժապետեան (1874-84) Պատրիարքին, երբ ան Հայկական պահանջները ռուսական բանակի գլխաւոր հրամանատար Մեծ Դուքս Նիքոլայ Նիքոլաեւիչի ներկայացնելու համար Սան Սթեֆանո մեկնեցաւ:

Պոլսահայ համայնքը խորապէս տպաւորուած Ճէյմզ Պրայսի (1838-1922) Անգլիոյ Աշխարհագրական Արքայական Ընկերութեան մէջ սարքուած երեկոյթի մը ընթացքին արտասանած ճառէն, ուր Լոնտոնի Հայասէր Անգլիացիներու խմբակի առաջնորդը՝ դեռ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրի նախօրեակին, Արեւմտահայաստանի ինքնավարութեան ի նպաստ կ'արտայայտուէր, հաւաքական շնորհակալութեան նամակ մը կ'ուղարկէր անոր: 189 պոլսահայ ազգայիններու ստորագրութիւնները կրող այս գրութեան մէջ կը տեսնենք պատրիարքական փոխանորդ Յովհաննէս Քհնյ-Մկրեանի եւ Գարեգին Վրդ-Սրուանձտեանցի կարգին նաեւ ծանօթ ազատ-որմնադիրներու՝ Ազնաւուրի, Եղսուֆեանի, Մերեէմ-Գուլիի եւ Գարրիէլ Նորատունկեանի անունները: Այս վերջինը, որ Փարիզի օսմանեան դեսպանատան մէջ իբրեւ իրաւագիտական խորհրդական պաշտօնավարած ժամանակ Յրանսայի Մեծ Արեւելքի հովանաւորութեան տակ գտնուող Բարեգթութիւն-Բարեկամութիւն (La Clémentine-Amitié) օթեակին ընծայուած էր, Պոլիս վերադարձին անմիջապէս Մէր օթեակին յարած էր: Պրայսի ուղղուած այս նամակին մէջ անոնք միաժամանակ կը շեշտէին, թէ «հայ ժողովուրդին արժանի լուսաւոր ապագայի մը համար Հայաստանի ինքնավարութեան վարչաձեւ մը միակ արմատական լուծումն է»⁷⁴: Ազնաւուր՝ այս նամակէն քանի մը շաբաթ յետոյ՝ իր կողմէ անձնական նամակ մը եւս Պրայսի ուղարկելով, կը յայտնէր, թէ «հայ ժողովուրդը իր բարօրութեան եւ յառաջդիմութեան համար անգլիական հովանաւորութիւնը կը նախընտրէ»⁷⁵:

1878ի Պերլինի դաշնագրէն յետոյ, երբ Պոլսոյ աւագանին եւ նամանաւանդ մտաւորական երիտասարդ սերունդը իրենց ուշադրութիւնը Արեւմտահայաստանի դաւառներուն վրայ կեդրոնացուցին՝ իրենց ազգակիցներուն ֆիզիքապէս թէ բարոյապէս օժանդակելու համար,

Մէր օթեակը եւս մասնակցեցաւ այդ շարժումին: 1880ին Հայաստանի գաւառներու սովը յուզեց ամբողջ պոլսահայ համայնքը: Դէպի գաւառ նպաստ առաքելու նպատակով, Մէր օթեակի անդամներ Սովելոց Յանձնախումբին անունով հանդէսներ կազմակերպեցին եւ նոյնիսկ դիմեցին համայն աշխարհի «եղբայրական կազմակերպութիւններուն»: Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքը դրապէս արձագանգեց Պոլսոյ Մէր օթեակի «եղբայր»ներու խնդրանքին, եւ Բարձրագոյն Խորհուրդը շտապեց 100 ֆրանքի օգնութիւն մը ընել⁷⁶, մինչ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Նիւ Եորքի եւ Քալիֆորնիոյ Մեծ Օթեակները մերժեցին իրենց օժանդակութիւնը բերել Սովելոց Յանձնախումբին՝ պատրուակելով, թէ «յանձնախումբին մասոնական հանգամանքը իրենց համար բաւարար չափով չէր հաստատուած»⁷⁷:

Ինչպէս ծանօթ է, 1890ականներու առաջին տարիներէն սկսեալ Հայկական Հարցը հետզհետէ յեղափոխական բնոյթ մը ստացաւ: Արտասահման հիմնուած գաղտնի կուսակցութիւններու անդամներ Արեւմտահայաստանի գաւառները սկսան թափանցել եւ ազգային շարժումը նոր ուղղութեան մը հետեւեցաւ: 1890ին Գումգափուի հայոց պատրիարքարանին առջեւ կազմակերպուած հնչակեան ցոյցը⁷⁸, գաւառներու մէջ տեղի ունեցող խլրտումները, որոնք օսմանեան իշխանութիւններու կողմէ խստօրէն կը զսպուէին, բովանդակ հայ ժողովուրդը կասկածի տակ դրին, եւ հայկական հաւաքոյթները ոստիկանական իշխանութիւններու հսկողութեան ենթարկուեցան:

Սասունի սպանդին՝ 1894ի ամբարն, շուրջ 6000 հայեր քրտական Համիտիէ հեծելազույգերու վայրագութիւններուն զոհ գացին: Այս ջարդերուն լուրերը՝ հակառակ Բ. Դրան առած զգուշութիւններուն, Սեպտեմբերէն սկսեալ արեւմտեան մամուլի էջերուն գլխաւոր նիւթը դարձան: Իբրեւ հետեւանք այս կացութեան, հայկական միութիւններու հաւաքոյթները արգիլուեցան: Մէր օթեակի անդամները եւս կը խուսափէին ժողովներու ներկայ ըլլալէ:

Հայկական Հարցի զարգացումը, իր բոլոր աննախատեսելի հետեւանքներով չյապաղեցաւ նաեւ Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի ուշադրութիւնը գրաւելէ: Մեծ Արեւելքի Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ Ամիապլ, 17 Սեպտեմբեր 1894ին, Պոլսոյ մէջ Մէր օթեակի վարչութեան քանի մը պատասխանատուներու հետ ժողով մը գումարեց, ուր որոշուեցաւ այլեւս վերջ տալ օթեակի գործունէութեան: Ամիապլի տեղեկագիրը, որ 28 Հոկտեմբեր թուականը կը կրէ, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Մէր օթեակի կացութիւնը. «Աւելի քան երեք տարիներէ ի վեր, Պոլսոյ հայ համայնքին մէջ խռովութիւններ կը պատահին, որոնք մինչեւ իսկ արիւնոտ ընդհարումներու տեղի կու տան: Այդ ժամանակէն ի վեր, այս համայնքը շատ դէշ աչքով կը դիտուի օսմանեան

իշխանութիւններուն կողմէ: Իրենց անդամներուն բացարձակապէս արգիլուած է հաւաքոյթներ կազմակերպել:

«Մէր օթեակը, բաղկացած ամբողջովին հայ անդամներէ, ուրեմն այդ ժամանակէն ի վեր, ստիպողաբար եւ բացարձակապէս դադրած է գործել:

«1865ին, սխալ մը եղաւ այսպիսի օթեակի մը հիմնումը, որ իր աշխատութիւնները հայերէն լեզուով պիտի կատարէր, լեզու մը, որ նոյնիսկ հայ ցեղին բոլոր անդամներուն կողմէ չի խօսուիր:

«Կը համարեմ թէ Մէր օթեակի վերապրումը փափաքելի չէ»⁷⁹:

Մէր օթեակի Գերյարգելի Վարպետ Մերեթմ-Գուլի, Պոլսէն ուղարկուած 3 Յուլիս 1895 թուակիր նամակով մը Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքի Բարձրագոյն Խորհուրդին կ'իմացնէր, թէ «բացառիկ պարագաներու բերմամբ Մէր օթեակը չկարենալով իր գործունէութիւնը շարունակել պարտաւորուած է «քունի մէջ մտնել»⁸⁰: Առժամաբար նկատուած այս պարագան՝ յաջորդող քաղաքական ծանրակշիռ դէպքերու պատճառաւ, վերջնական հանգամանք մը առաւ, ու հայկական օթեակը 1898ին վերջնականապէս փակուեցաւ:

Հայկական Հարցի ծանրակշիռ իրադարձութիւններուն հետեւանքով է, որ պոլսահայ խումբ մը արեւմտամէտ եւ յառաջդիմական նկատող ազգայիններու կողմէ, շուրջ երեք տասնեակ տարիներ առաջ մեծ յոյսերով եւ ակնկալութիւններով հիմնուած օսմանեան մայրաքաղաքի առաջին օթեակի ողիսականը այսպիսով վերջ կը գտնէր: Օթեակի փակումէն յետոյ, անդամներէն ոմանք յարեցան ուրիշ օթեակներու եւ ազատ-որմնադիրներու սկզբունքներուն հաւատարիմ մնալով շարունակեցին նոյն ուղին, մինչ ուրիշներ բոլորովին հեռացան մասոնական շարժումէն:

* * *

Ինչպէս նախապէս արդէն անդրադարձանք, օտարահպատակ ազատ-որմնադիրներու կողմէ հիմնուած օթեակները՝ օտար տէրութիւններու երկար տարիներէ ի վեր ունեցած առաձնաշնորհումներուն շնորհիւ, իրենց դեպքանատուներու բարոյական պաշտպանութիւնը կը վայելէին, եւ այս իսկ պատճառաւ օսմանեան իշխանութիւններու հսկողութիւնէն յարաբերաբար զերծ կը մնային: Այս պարագան բացառիկ առիթ մը կ'ընծայէր Պոլսոյ եւ նամանաւանդ Սելանիկի մէջ Իտալիոյ Մեծ Արեւելքի հովանաւորութեան տակ հիմնուած օթեակներուն, որպէսզի անոնք օսմանեան սուլթանին ընդդիմադիր երիտթուրք շարժումի անդամներու գաղտնի ժողովներուն իբրեւ վստահելի

մէյմէկ թաքստոց ծառայեն, ինչպէս աւելի ուշ դիտել կու տար երեւելի երիտթուրք մը⁸¹։ Մասնաւորաբար սելանիկցի հրեայ փաստաբան էմմանուէլ Քարասոյի նախաձեռնութեամբ հիմնուած Բարձր Մակեդոնիա (Macedonia Risorta) օթեակը, որ երիտթուրքերու 24 Յուլիս 1908ի յեղափոխութեան կազմակերպումին մէջ խիստ կարեւոր դեր մը խաղաց, որպէս իր առաջին անդամներէն ունեցաւ 1915ի հայկական ցեղասպանութեան գլխաւոր պատասխանատու, «եղբայր» Թալէաթը։

Երբ 1908ի յեղափոխութեան յաջորդեց Միտհաթ Փաշայի 1876ի սահմանադրութեան վերահաստատումը, եւ օսմանահպատակ բոլոր ժողովուրդներուն միջեւ համերաշխութեան ու հաւասարութեան նոր շրջան մը սկսաւ, ազատ-որմնադրութիւնն ալ նոր թափ մը ստացաւ։ 1 Օգոստոս 1909ին հիմնուեցաւ Թուրքիոյ Մեծ Արեւելքը (Մաշրըք-ը Ազամ), որուն առաջին նախագահ ընտրուեցաւ Գերյարգելի Վարպետ Թալէաթ։ Աւելորդ չ'ըլլար հոս յիշել, որ Հոկտեմբեր 1909ին Բարձրագոյն Խորհուրդի 33 աստիճան կրող 14 անդամներէ բաղկացած նորակազմ վարչութեան մէջ կը գտնենք 7 թուրք եւ 8 հրեայ, ինչպէս նաեւ նոյն աստիճանն ունեցող հայ «եղբայր» մը՝ Միքայէլ Նորատունկեան⁸²։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին Թալէաթ եւ իր մօտիկ գործակիցները՝ «եղբայր»ներ Միտհաթ Շիւքրիւ, Ճաւիտ, Իսմայիլ Ճամպուլաթ, Ռահմի, Քարասօ եւ ուրիշներ, իրենց նենգ ծրագիրները իրականացնելու համար ոտնակոխ ըրին ազատ-որմնադրութեան սկզբունքները, ու Փոքր Ասիոյ բովանդակ հայ ժողովուրդը տարագրութեան ենթարկելով անոնց ստացուածքը կողոպտեցին եւ Օսմանեան Կայսրութեան մահմետական հպատակներուն միջեւ բաժնեցին։ Հայ ազատ-որմնադիրներէն ոմանք իրենց կեանքին գնով վճարեցին երիտթուրք ոճրագործ խմբակի հանդէպ իրենց ունեցած վստահութեան գինը, մինչ ուրիշներ՝ անգոր հանդիսատեսները եղան իրենց ժողովուրդի բնաջնջումին եւ դարաւոր հայրենիքի կործանումին։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Մէր օթեակի մասին հայերէնով յոյս տեսած գլխաւոր աշխատութիւններն են․- Ալրմենակ] Ֆէնէրճեան], «Ազատ-Որմնադրութիւնը Մօտաւոր Արեւելքի Հայութեան Մէջ», *Կեանք եւ Արուեստ*, Ե․ տարի, 1935, էջ 73-81. Ռուբէն Բերբերեան, «Հայ Մասունքը եւ «Մէր» Օթեակը Պոլսոյ Մէջ», *Հայրենիք*, Մարտ-Յունիս 1937. Ա․ Ֆէնէրճեան, «Ազատ Որմնադրութիւնը Հայոց Մէջ», *Հայրենիք*, Հոկտեմբեր 1954-Դեկտեմբեր 1955. Յ․ Ճ․ Սիրունի, *Պոլսոյ եւ Իր Դերը*, Երրորդ հատոր, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1987, էջ 197-217. Սիրունի օգտուած է նախորդ յօդուածներէն։

² Ազատ-որմնադրութեան սահմանադրութիւնը տե՛ս՝ Le Monde Maçonnique (Paris), XVIe année, Mai 1874, էջ 25-26. Ազատ-որմնադրութեան սահմանադրութիւնը

Հայերէն՝ Սահմանադրութիւն Ռումնադրական Ուխտին խորագրով, լոյս տեսաւ Փարիզ, 1875ին՝ Մասիսի խմբագրապետ Կարապետ Իւթիւճեանի կողմէ՝ յետ Զրանսայի Մեծ Արեւելքօթեակի արտօնութեան Իտալիոյ Մեծ Արեւելքի ենթակայ Եգիպտոսի Հայկական Արարատ օթեակի շնորհալոյսները զայն ցանկացած էին ունենալ 1868ին. տե՛ս՝ Bibliothèque Nationale (այսուհետեւ՝ B.N.), Փարիզ, FM² 866:

³The Freemason's Chronicle, no. 858, 20 June 1891, էջ 395:

⁴The Freemason's Chronicle, no. 2454, 21 January 1922, էջ 47:

⁵Ibid., no. 2453, 14 January 1922, էջ 23:

⁶Gould's Freemasonry History, 3rd ed., vol. IV, London, 1951, էջ 311:

⁷Ազատ-որմնադիրներու օթեակներու ժողովներուն կամ հաւաքովիներուն ոչ-անդամ մը արտօնուած է՝ ներկայ լլլալու, բայց ուրիշ օթեակէ անդամ մը կրնայ արտօնութեամբ ներկայ լլլալ:

⁸P. Antoine Rabbath, Documents inédits concernant l'histoire du christianisme en Orieint (XVI-XIX s.), vol. I, Paris 1905, էջ 13. տե՛ս նաեւ՝ Հ. Պէրպէրեան, «Առաջին Ազատ-Որմնադիրները Պոլսոյ Եւ Զմիւռնիոյ Մէջ», Կեանք Եւ Արուեստ, 6րդ տարի, թիւ 2, Փետրուար 1936, էջ 41-43:

⁹Jean Humbert, 'Une loge maçonnique à Constantinople en 1748 d'après des documents inédits', Affaires étrangères, Octobre 1932, էջ 570:

¹⁰Նոյն, էջ 572:

¹¹Նոյն:

¹²Humbert, էջ 570. Պէրպէրեան, էջ 41:

¹³Humbert, էջ 572:

¹⁴B.N., FM² 589:

¹⁵Papers Relating to the Condition of Christians in Turkey, London: H.M.S.O., 1860, էջ 36:

¹⁶4 Մայիս 1855 թուակիր օրէնքով ոչ-խալամներու զինուորական տուրքը ջնջուեցաւ եւ անոնց ալ զինուորագրութիւնը յայտարարուեցաւ, տե՛ս՝ Ufuk Gülsoy, Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlik serüveni [Օսմանցի Ոչ-Մահմետականներուն Զինուորական Արկածախնդրութիւնը], Istanbul, 2000, էջ 58:

¹⁷Հաթթ-ը Հիւմայիւնի լրիւ բովանդակութեան համար տե՛ս՝ Eastern Papers: Correspondence Respecting Christian Privileges in Turkey, Part XVIII, London, 1856, էջ 63-66:

¹⁸Թուրք պատմարան Ապտիւրրահման Շէրէֆ Պէյի Հաթթ-ը Հիւմայիւնի յայտարարութեան վաղորդային Պոլսոյ մահմետականներու վրայ գործած ազդեցութիւնը նկարագրող գրութիւնը խիստ հետաքրքրական է, երբ ան կը գրէ թէ ոստիկանապետ մը մահմետականի մը կ'ըսէ. «Տղաս, այլեւս կեաւութիւն կեաւութիւն պիտի չըսես. հիմա Թանգիւմաթ կայ», տե՛ս՝ Abdürrahman Şeref Bey, Tarih Müsahebeleri [Պատմութեան Շուրջ Զրոյցներ], Istanbul, 1339 (1923), էջ 73:

¹⁹Arthur Beylerian, 'Les Origines de la question arménienne du Traité de San Stefano au Congrès de Berlin (1878)', Revue d'histoire diplomatique, nos. 1-2, 1973, էջ 148:

²⁰Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, մասն երրորդ, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1927, սիւնակ 3808-3809:

²¹Սիրունի, էջ 68:

²²Օտեանի եւ իր ժամանակից ազգային ղեմքերու Ազգային Սահմանադրութեան պատրաստութեան համար կատարած գործունէութեան համար տե՛ս՝ Սիրունի, էջ 152: Տե՛ս նաեւ՝ Arthur Beylerian, 'Krikor Odian (1834-1887): un haut fonctionnaire

⁴¹Beylerian, 'Krikor Odian', էջ 45-55;

⁴²Գրիգոր Հ. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ Եւ Հերոս Չէյթուն, Նիւ Եորք, Հրատարակութիւն Մարաշի Հայրենակցական Միութեան Կեդր. Վարչութեան, 1934, էջ 135-141. Հ. Մ. Պօղոսեան, Չէյթունի Պատմութիւնը 1409-1921 թթ., Երեւան, «Հայաստան», 1969, էջ 163-183;

⁴³Արդարեւ, վերջերս լոյս տեսած ուսումնասիրութեան մը մէջ կը տեսնենք թէ Թուրքիայի անկախութեան պայքարը որքան համակրանքով դիմաւորուած էր Ժրանսայի ազատ-որմնադիրներու շրջանակներուն մէջ. տե՛ս՝ *Les Francs-maçons français au secours de la Grèce insurgée (1821-1829)*, Athènes, 1976, էջ 5;

⁴⁴Dumont, էջ 178;

⁴⁵B.N., FM² 866, Արեւելքի Միութիւն օթեակի թղթածրար (1862-1868);

⁴⁶Նոյն;

⁴⁷Արեւելքի Միութիւն օթեակի հայ անդամներէն յիշենք Ժ. Դարու երեւելի դէմքերէն ոմանք, որոնք յետոյ անմիջապէս Սէր օթեակին միացան.՝ Տոքթ. Գրիգոր Մոզեան, Ներսէս Տատեան, Տոքթ. Ստեփան Փաշա Ասլանեան, Թովսէփ Իսկենտէր, Տոքթ. Միքայէլ Խորասանճի, Տոքթ. Նահապետ Թուսինեան, Սեպուհ Պէյ Մաքսուտ, Տիգրան Պէյ Ալիքսանեան, Տոքթ. Թովսէփ Շիշմանեան, Թովհանէս Նուրեան եւր.:

⁴⁸Ազնաւուրի անձնական նամակը լրիւ կը մէջբերենք որովհետեւ կը փաստէ թէ ան որքան Անգլիոյ մեծ դեսպանին մօտ վարկ ունէր;

⁴⁹Ազգային Սահմանադրութիւնը ի զօրու պիտի մնայ մինչեւ 11 Օգոստոս 1916, երբ երկրորդութեամբ կառավարութիւնը Փոքր Ասիոյ բովանդակ հայ ժողովուրդը տեղահան ընելէ յետոյ ալիւս անոր դործադրութիւնը աւելորդ նկատելով զանիկա ջնջեց, պատրիարքարանն ալ՝ առաջնորդարանի վերածելով;

⁵⁰B.N., FM² 866, Արեւելքի Միութիւն օթեակի թղթածրար (1862-1868);

⁵¹Տե՛ս Անգլիոյ Մեծ Օթեակի դիւաններ, Տիգրան օթեակի անդամներու ցուցակ. նաեւ՝ Ֆէնէրեան, «Ազատ Որմնադրութիւնը Հայոց Մէջ», Հայրենիք, Փետրուար 1955, էջ 83;

⁵²Տե՛ս Տապիւնի (Իրանտա) Մեծ Օթեակի դիւաններ, թիւ 166 օթեակի թղթածրար;

⁵³B.N., FM² 866, Ազնաւուր 30 Թունուար 1867 թուակիր նամակով մը կ'իմացնէ թէ մայրը մեռած է, եւ տղան՝ Անթուանն ալ, որ զանազան օթեակներու անդամ էր, եւս մահացած է;

⁵⁴Նոյն;

⁵⁵Dumont, էջ 183;

⁵⁶Բերբերեան, Մարտ 1937, էջ 82;

⁵⁷Նոյն, էջ 83;

⁵⁸B.N., FM² 866, Ազնաւուր 26 Փետրուար 1866 թուակիր նամակը

⁵⁹B.N., FM² 866, Սէր օթեակի թղթածրար

⁶⁰Նոյն;

⁶¹B.N., FM² 866, Ազնաւուրի Պոլիսէն 28 Փետրուար 1866 թուակիր նամակը Ժրանսայի Մեծ Արեւելքին;

⁶²Նոյն;

⁶³Տե՛ս՝ Եւսեփեան Ա.

⁶⁴Բերբերեան, Մարտ 1937, էջ 83. տե՛ս նաեւ՝ Սիրունի, էջ 200;

- ⁶⁵Այս նամակը ստորագրած են Յովսէփ Իսկենտէր իբրեւ Ա. Հսկիչ, Տոքթ. Բարունակ Ֆէրուխան՝ Բ. Հսկիչ, Պօղոս Գամալիկ՝ Ա. մասնագէտ եւ Տիրան Պէյ Ալիքսանեան՝ զանձապետ:
- ⁶⁶B.N., FM² 866, Մեծ Արեւելքի 7 Մայիս 1866 թուակիր պատասխանը:
- ⁶⁷B.N., FM² 866, Արեւելքի Միւլթիւն օթեակի թղթածրար:
- ⁶⁸Նոյն:
- ⁶⁹B.N., FM² 866, Ազնաուրի 3 Յուլիս 1866 թուակիր նամակը:
- ⁷⁰Միւլթիւն Արեւելքի Միւլթիւն օթեակը ներկայ չեղաւ Սէր օթեակի բացումի պաշտօնական արարողութեան. տե՛ս՝ B.N., FM² 866, Սէր օթեակի կողմէ Պոլիսէն Ֆրանսայի Մեծ Արեւելքին զրկուած 4/16 Յունուար 1867 թուակիր նամակը, որ ստորագրած են Ազնաուր, Իսկենտէր, Գամալիկ, ճառարիս Տոքթ. Ռափայէլեան եւ քարտուղար Տիգրան Եռսուֆեան:
- ⁷¹B.N., FM² 866, Սէր օթեակի թղթակցութեան թղթածրար:
- ⁷²B.N., FM² 866, Սէր օթեակի 25 Մարտ 1868ի ցուցակը:
- ⁷³1887ի ցուցակը կու տանք լրիւ. տե՛ս՝ Յաւելուած Բ.:
- ⁷⁴Bodleian Library (Oxford), MS. Bryce 191, Constantinople, 6 April 1878:
- ⁷⁵Idem., Constantinople, 29 April 1878:
- ⁷⁶B.N., Rés. FM² 157:
- ⁷⁷Նոյն:
- ⁷⁸Arthur Beylerian, 'L'Impérialisme et le mouvement national arménien (1885-1890)', *Relations Internationales*, no. 3, 1975, էջ 43:
- ⁷⁹B.N., Rés. FM² 157, Louis Amiable au Conseil de l'Ordre, Aix, 26 Octobre 1894:
- ⁸⁰B.N., Rés. FM² 157, Mériem-Kouly au Grande Orient de France, Constantinople, 3 Juillet 1895:
- ⁸¹Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilâl: İttihad-Terakki ve Mansonluk* [Անկյունաչափ եւ Մահիլ. Իթթիհատ-Թերաքքին եւ Մասոնութիւնը], Istanbul, 1998, էջ 43:
- ⁸²Թուրքիոյ Մեծ Արեւելքի Հիմնումին մասին տե՛ս մանաւանդ՝ 'Grande Oriente Ottomano', *Rivista Massonica*, vol. XL, nos. 7-8 (1969), էջ 191:

Թի	Մականուն	Անուն	Ծննդավայր	Թուական	Արհեստ կամ գործ	Աստիճան	Նախապես ո՞ր անդամ էր
13	Հեքիմեան	Սրապիոն	Կ. Պոլիս	10-9-1831	հաշուակալ- քատերագիր	վարպետ	“Oriental”
14	Աղջիկեան	Գօզմա	Խոսրովա	24-10-1817	առետրական	ընկեր	“Integrity”
15	Իսթիճեան	Կարապետ	Կ. Պոլիս	20-10-1823	լրագրող	աշկերտ	“Union d’Orient”
16	Ալիքսանեան	Տիրան Պէյ	Կ. Պոլիս	Յունուար 1814	Ելեմտական Խորհուրդի անդամ	վարպետ	“Union d’Orient”
17	Շիրաճեան	Վենսան	Կ. Պոլիս	27-5-1826	առետրական	վարպետ	“Union d’Orient”
18	Ազնաուր	Անթուան	Կ. Պոլիս	Մարտ 1844	հաշուակալ	վարպետ	“Union d’Orient”

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ Բ.

«Սէր» Օթեակի 1886-87 Տարուան Անդամացանկը

Թի	Մականուն	Անուն	Ծննդավայր	Թուական	Արհեստ կամ գործ	Աստիճան	Ո՞ր թուականին
1	Իսթիճեան	Կարապետ	Կ. Պոլիս	20-10-1823	լրագրող	3°	1865 հիմն.
2	Նորատունկեան	Յարութիւն	Կ. Պոլիս	20-10-1845	առետրական	18°	1865 հիմն.
3	Պուկուրեան	Ռուբէն	Կ. Պոլիս	11-03-1836	խրատագէտ	3°	23-08-1866
4	Հեքիմեան	Սրապիոն	Կ. Պոլիս	10-09-1831	գործակալ		18-10-1866
5	Պէշիրեան	Մելքոն	Կ. Պոլիս	14-05-1840	ժամագործ		18-10-1866
6	Եուսուֆեան	Տիգրան	Կ. Պոլիս	08-11-1836	դատաւոր	18°	18-10-1866
7	Հովեան	Ղազարոս	Կ. Պոլիս	21-06-1833	ոսկերիչ		07-02-1867

Թի	Մականուն	Անուն	Ծննդավայր	Թուական	Արհեստ կամ գործ	Աստիճան	Նախապես ո՞ր անդամ էր
13	Հեքիմեան	Սրապիոն	Կ. Պոլիս	10-9-1831	հաշուակալ- քատերագիր	վարպետ	“Oriental”
14	Աղջիկեան	Գօգմա	Խոսրովա	24-10-1817	առետրական	ընկեր	“Integrity”
15	Իսփինճեան	Կարապետ	Կ. Պոլիս	20-10-1823	լրագրող	աշկերտ	“Union d’Orient”
16	Ալիքսանեան	Տիրան Պէյ	Կ. Պոլիս	Յունուար 1814	Ելեմտական Խորհուրդի անդամ	վարպետ	“Union d’Orient”
17	Շիրաճեան	Վենսան	Կ. Պոլիս	27-5-1826	առետրական	վարպետ	“Union d’Orient”
18	Ազնաուր	Անթուան	Կ. Պոլիս	Մարտ 1844	հաշուակալ	վարպետ	“Union d’Orient”

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ Բ.

«Սէր» Օրեակի 1886-87 Տարուան Անդամացանկը

Թի	Մականուն	Անուն	Ծննդավայր	Թուական	Արհեստ կամ գործ	Աստիճան	Ո՞ր թուականին
1	Իսփինճեան	Կարապետ	Կ. Պոլիս	20-10-1823	լրագրող	3°	1865 հիմն.
2	Նորատունկեան	Յարութիւն	Կ. Պոլիս	20-10-1845	առետրական	18°	1865 հիմն.
3	Պուկլուրեան	Ռուբէն	Կ. Պոլիս	11-03-1836	իրաւագէտ	3°	23-08-1866
4	Հեքիմեան	Սրապիոն	Կ. Պոլիս	10-09-1831	գործակալ		18-10-1866
5	Պէշիբեան	Մելքոն	Կ. Պոլիս	14-05-1840	ժամագործ		18-10-1866
6	Եուսուֆեան	Տիգրան	Կ. Պոլիս	08-11-1836	դատաւոր	18°	18-10-1866
7	Հովեան	Ղազարոս	Կ. Պոլիս	21-06-1833	ոսկերիչ		07-02-1867

Թի	Մականուն	Անուն	Ծննդավայր	Թուական	Արհեստ կամ գործ	Աստիճան	Ո՞ր քուականին
8	Պոյաճեան	Յովհաննէս	Կ. Պոլիս	10-03-1831	շունի	3°	07-02-1867
9	Շահինեան	Յովհաննէս	Կ. Պոլիս	11-03-1842	հաշուակալ		25-09-1867
10	Աթանասեան	Համբարձում	Կ. Պոլիս	18-07-1840	գործակալ	3°	04-03-1869
11	Կիւլպէնկեան	Կիւլպէնկ	Կեսարիա	01-03-1834	առետրական	3°	17-09-1869
12	Պէրպէրեան	Գրիգոր	Կեսարիա	14-04-1841	դրամատէր	3°	04-05-1871
13	Տէրունեան	Կարապետ	Էտիրնէ	23-08-1843	լումայափոխ	2°	18-05-1871
14	Անդրէասեան	Մարտիրոս	Բիւնկեան	1844	վաճառական	1°	18-05-1871
15	Մըսրբեան	Սարգիս	Զմիւռնիա	25-06-1837	վաճառական	3°	13-02-1872
16	Գարախանեան	Մեայուհ	Կ. Պոլիս	05-04-1846	վաճառական	1°	13-02-1872
17	Յովակիմեան	Յովակիմ	Կ. Պոլիս	06-02-1847	վաճառական	3°	29-02-1872
18	Յովակիմեան	Միքրան	Կ. Պոլիս	02-12-1844	վաճառական	3°	29-03-1872
19	Տէր Միքայէլեան	Մինաս	Արաբկիր	1844	վաճառական	3°	18-09-1873
20	Զօպանեան	Միքրան	Կ. Պոլիս	09-03-1842	ուկերիչ	18°	13-11-1873
21	Մագպույեան	Համբարձում	Կ. Պոլիս	02-04-1833	դրամատէր	3°	01-02-1874
22	Մեղրոսեան	Միմոն	Կ. Պոլիս	05-03-1851	բժիշկ	1°	16-07-1874
23	Միքայէլեան	Կարապետ	Արաբկիր	01-01-1845	դրամատէր	3°	16-07-1874
24	Գազազեան	Յակոբ	Կեսարիա	24-07-1849	դրամատէր	2°	16-07-1874
25	Եազմաճեան	Կարապետ	Կ. Պոլիս	05-06-1845	վաճառական	3°	06-08-1874
26	Մելիքեան	Գարեգին	Կ. Պոլիս	12-12-1844	իրաւագէտ	3°	06-08-1874
27	Թիւրապեան	Մեայուհ	Կ. Պոլիս	10-09-1843	վաճառական	3°	19-11-1874
28	Պէրպէրեան	Պօղոս	Կ. Պոլիս	04-10-1847	պանդոկապետ	1°	19-11-1874
29	Սըրմանեան	Մովսէս	Աֆիոն Գարահիսար	20-09-1851	վաճառական	2°	30-10-1875

Թի	Մականուն	Անուն	Ծննդավայր	Թուական	Արհեստ կամ գործ	Աստիճան	Ո՞ր քուականին
30	Մերեմ-Գուլի	Յարութին	Կ. Պոլիս	15-01-1840	Օսման. Ընդհ. Գործակալութեան տնօրէն	18°	19-11-1876
31	Յովասափեան	Կարապետ	Կ. Պոլիս	08-05-1839	վաճառական	1°	18-03-1877
32	Ասլանեան	Յարութին	Թոքատ	12-08-1851	ծով. ընկ. արկղակալ	3°	30-03-1879
33	Թաշճեան	Միսաք	Կեսարիա	25-03-1856	դրամատէր	3°	30-03-1879
34	Նիկողեան	Մանուկ	Գարահիսար	05-08-1845	վաճառական	1°	19-02-1880
35	Նշկեան	Յակոբ	Էրզրում	22-09-1853	չունի	1°	19-02-1880
36	Պարոնեան	Նիկողոս	Պրուսա	24-07-1850	պաշտօնեայ	3°	19-02-1880
37	Էնքսէրճեան	Պօղոս	Կ. Պոլիս	04-04-1847	դրամատէր	3°	20-05-1880
38	Քէրէսթճեան	Յովհաննէս	Կ. Պոլիս	14-03-1840	պաշտօնեայ	3°	20-05-1880
39	Քօրան	Միքայէլ	Կ. Պոլիս	16-09-1855	պաշտօնեայ	1°	20-05-1880
40	Պօյաճեան	Նշան	Կ. Պոլիս	04-02-1850	իրաւագէտ	3°	20-05-1880
41	Թորանանեան	Մանուկ	Գարահիսար	10-03-1849	հացագործ	3°	20-01-1881
42	Ալէաթճեան	Գառնիկ	Կ. Պոլիս	18-05-1840	պանդոկապետ	3°	20-01-1881
43	Գազազեան	Յովհաննէս	Կեսարիա	12-04-1830	միջնորդ	1°	03-02-1881
44	Տէրունեան	Յակոբ	Էտիրնէ	08-09-1832	առետրական	3°	05-05-1881
45	Սիսեան	Աւետիս	Ատանա	1853	քարզման	1°	23-08-1881
46	Տէր Ներսէսեան	Միհրան	Էրզրում	Յունիս 1855	չունի	3°	07-07-1882
47	Պէյլիկճեան	Մարգար	Կ. Պոլիս	16-06-1857	չունի	1°	07-07-1882
48	Ճէլալի	Յակոբ	Կ. Պոլիս	1855	Պարտուց Վարչ. պաշտօնեայ	3°	07-07-1882
49	Երկանեան	Գառնիկ	Կ. Պոլիս	29-09-1850	վաճառական	3°	07-07-1882
50	Կարապետեան	Ազարիկ	Կէլվէ (Իզմիթ)	17-04-1843	վաճառական	1°	08-02-1883
51	Ճիլանեան	Տիգրան	Կ. Պոլիս	10-07-1851	ոսկերիչ	2°	13-02-1883

Թի	Մականուն	Անուն	Ծննդավայր	Թուական	Արհեստ կամ գործ	Աստիճան	Ո՞ր թուականին
52	Բապունեան	Կարապետ	Կ. Պոլիս	1852	առեւտրական	3°	23-01-1884
53	Զրիսեան	Ճանիկ	Կ. Պոլիս	21-08-1853	բժիշկ	3°	13-03-1884
54	Նախնիքեան	Անտոն	Գարահիսար	17-01-1857	վաճառական	3°	17-06-1885
55	Յովասափեան	Արշակ	Էրզրում	22-07-1852	վաճառական	2°	25-09-1885
56	Պէիլամեան	Յովսէփ	Կ. Պոլիս	1844	պաշտօնեայ	1°	13-12-1885
57	Փափագեան	Լեւոն	Կ. Պոլիս	01-03-1860	դրամատան փոխ-տնօրէն	1°	26-05-1886
58	Մինասեան	Ալիքսան	Սիլիստրէ	1857	վաճառական	1°	22-07-1886
59	Թօրաթեան	Սկրտիչ	Կ. Պոլիս	1863	ճաշարանապետ	1°	23-01-1887

THE INTRODUCTION OF FREEMASONRY IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE NINETEENTH CENTURY
AND THE ARMENIAN *SER* LODGE IN CONSTANTINOPLE
(Summary)

ARTHUR BEYLERIAN

The article studies the first attempts to establish freemasonic lodges in the Ottoman Empire starting from the second quarter of the 18th century and more intensively after the end of the Crimean War in 1856. This period coincided with official promises of radical reform within the empire, including Christian-Muslim equality. Various lodges established during this period were supported by West European diplomatic missions. Prominent Muslim and non-Muslim individuals (including Armenians) in the capital and other important Ottoman cities joined these lodges. The article then concentrates on the activities of Serovpe Aznavour, a dedicated Armenian freemason, who first joined a number of non-Armenian lodges in Constantinople and then established the *Haik* branch of the international Odd Fellows union (1862) and the *Ser* freemasonic lodge (1866), both of which were primarily for Armenian members. The activities of the *Ser* lodge, until its formal closure in 1898, are analyzed in detail. The article also provides useful information regarding the Armenian *Dekran* Lodge established in Smyrna (1864). The freemasonic movement in the Ottoman Empire, including the activities of the *Ser* lodge, was greeted with suspicion and even outright hostility by some quarters in the empire's elite, including the leaders of many Christian churches. The article also sheds light on many details in this regard.